

ДИСКУСІЇ

Міжнародна наукова конференція «Пам'ять Бабиного Яру і Голокосту: наукові та суспільно-політичні виміри» (до 80-х роковин початку розстрілів у Бабиному Яру)

Захід відбувся 23–24 вересня 2021 р. в Києві. Організаторами виступили Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАНУ, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Український центр вивчення історії Голокосту. Головну мету проведення конференції обумовила потреба обговорити у професійному колі широкий контекст проблем, пов'язаних із меморіалізацією Бабиного Яру, порушений у Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», підготовленій у 2019–2021 рр. спеціальною Робочою групою при Інституті історії України НАНУ. Текст концепції розміщений на сайті Інституту історії України НАНУ (<http://resource.history.org.ua/item/0015711>). До участі в конференції було запрошено членів авторського колективу та істориків, які виступили її рецензентами. Окрім дослідників з України, свої доповіді виголосили фахівці з Ізраїлю, Канади, Німеччини, Польщі, Південної Кореї, США. Конференція відбулася у приміщенні Національного університету ім. Тараса Шевченка за особистої присутності доповідачів і слухачів, а також частина спікерів долучилися онлайн, велася онлайн-трансляція виступів і дискусій на YouTube-каналі Українського інституту національної пам'яті.

Формат конференції складався із шести семінарів, кожен з яких включав виступи основного доповідача, двох співдоповідачів, дискусій та модератора. Із програмою заходу можна ознайомитися на сайті Українського інституту національної пам'яті.

Тут представлено тези доповідей і виступів учасників (див. нижче). Оскільки повний текст Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру доступний для ознайомлення, ми не публікуємо її презентацію, яку зробила на першому семінарі відповідальна секретарка Робочої групи при Інституті історії України НАНУ *Тетяна Пастушенко*. Доповіді на цьому семінарі *Олександра Лисенка* та *Віталія Нахмановича* подаємо як окремі матеріали, відповідно, на початку та наприкінці цієї публікації. Із записом усіх семінарів конференції можна ознайомитися на YouTube-каналі Українського інституту національної пам'яті (<https://www.youtube.com/c/UINPOfficial>).

- Меморіалізація Бабиного Яру: підходи й виклики (*Олександр Лисенко*)
- Витоки геноциду та історія України ХХ ст.: *Віталій Нахманович, Норман Наймарк, Андрій Козицький, Олег Бажан, Володимир Зілінський*
- Голокост і його вплив на сучасний світ та Україну: *Кай Струве, Семен Гольдін, Микола Боровик*
- Суб'єкти пам'яті: *Сергій Кот, Михайло Тяглий, Ігор Щупак, Оля Гнатюк, Микола Боровик*

- Об'єкти пам'яті: *Іван Патриляк, Олена Стяжкіна, Сергій Єкельчик, Віктор Крупина*
- Форми меморіалізації визначних місць пам'яті: *Ігор Пошивайло, Джи-Хан Лім, Антон Дробович, Леся Ісаюк*
- Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру та проект Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»: порівняльний аналіз (*Віталій Нахманович*)

Олександр Лисенко (Інститут історії України НАНУ, Київ) **Меморіалізація Бабиного Яру: підходи й виклики**

Бабин Яр належить до місць із найвищим регістром віктимності і трагізму. Однак у радянську добу Катастрофа київського єврейства всіляко замовчувалася. Комуністична пропаганда запропонувала універсальний евфемізм для позначення жертв Бабиного Яру – «радянські громадяни». На перший погляд усе правильно – жертви нацистських екстермінацій були за невеликим винятком громадянами СРСР. Однак партійні ідеологи в такий спосіб замовчували той факт, що більшість загиблих у цьому місці – євреї. Місце цієї трагедії замивалося пульпою цегельних заводів, що згодом спричинило Куренівську трагедію, а пізніше – інтенсивно забудовувалося.

Спроби проведення громадських мнемонічних церемоній у Бабиному Яру, як це було у 1966 р., переслідувалися владою. Лише два роки по тому тут встановили пам'ятний камінь на місці, де збиралися звести пам'ятник «радянським людям – жертвам нацизму. У 1976 р його, нарешті, спорудили. Потім тут стали з'являтися інші пам'ятні знаки, яких нині налічується три десятки. Фактично від середини 1960-х і до початку 1980-х рр. Бабин Яр залишався зоною протистояння громадськості та держави. Лише 1990-ті поклали початок новому етапу: співпраці держави з громадськістю й одночасного змагання певних суспільних і національних спільнот за вшанування пам'яті окремих груп жертв. Нарешті до початку 2000-х відноситься розгортання протидії приватних проєктів меморіалізації та забудови Бабиного Яру.

Отже в 1990-х і на початку 2000-х рр. громадськість виявилася найактивнішим актором мнемонічних акцій, у той час як держава звертала увагу на цей сектор політики пам'яті переважно у дні трагічних ювілеїв.

Тим часом Бабин Яр знову став місцем реалізації неоднозначних ініціатив. Мова йде про діяльність Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», створеного з ініціативи громадян Російської Федерації П.Фукса, Г.Хана, М.Фрідмана. 29 вересня 2016 р. було підписано декларацію про намір будівництва Меморіального центру й засновано Благодійний фонд «Меморіал Голокосту “Бабин Яр”». Після кардинальної кадрової реорганізації кінця 2019 р. генеральним директором МЦГБЯ призначено М.Яковера, а художнім керівником – російського кінорежисера І.Хржановського. За час існування МЦГБЯ на території Бабиного Яру реалізовано кілька акцій, що викликали збурення і негативну реакцію в українському суспільстві, неодноразові звернення представників громадськості до керівництва держави, в яких містяться обґрунтовані застереження від свавільного і брутального втручання у цей трагічний пам'яттєвий простір, будівництва на місцях розстрілів та поховань, перетворення його на майданчик для сумнівних експериментів та самореалізації окремих осіб. У цих зверненнях наголошується на необхідності перебрання державою усіх керівних функцій у цій важливій справі та реалізації української державної Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, підготовленої членами Робочої групи фахівців при Інституті історії України НАНУ на замовлення Міністерства культури України в рамках реалізації плану перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», передбаченого указом Президента України №331/2017 від 20 жовтня 2017 р. «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”». Одночасно Робоча група співпрацює з дизайнерами з питань розробки художнього рішення й тематико-експозиційного плану експозиції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру.

Від самого початку Робоча група розглядала проект Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру лише як пілотний і готувала матеріали для розробки комплексної концепції меморіалізації Бабиного Яру. Таку концепцію було створено Робочою групою 2019 р. на замовлення Міністерства культури України за договором із Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» відповідно до рішення комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності від 4 квітня 2018 р. «Про ситуацію, яка склалася з меморіалізацією Бабиного Яру» і розпорядження Кабінету Міністрів України №542-р від 26 липня 2018 р. «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»».

29 квітня 2020р. 85 діячів України, серед яких – представники наукової і культурної еліти, викладачі і професори університетів Гарварда, Кембриджа, Альберти, Вікторії, Канзасу, а також Великої Британії, Швеції, Швейцарії, Польщі та інших країн, звернулися до Наглядової ради МЦГБЯ з гострою критикою концептуальних підходів та засобів меморіалізації трагедії Бабиного Яру і вимогою звільнити новопризначеного художнього керівника проекту російського режисера І.Хржановського.

У травні того ж року понад 700 чільних представників української інтелігенції звернулися до керівництва держави з закликом перебрати на себе втілення державного проекту замість підтримки російського. Упродовж нетривалого періоду з аналогічними зверненнями виступили представники єврейської спільноти України та світу. Жодної реакції влади вони не отримали.

Однак Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру й донині не стала дорожньою картою для втілення органами державної влади, незважаючи на те, що навесні 2021 р. відбулася презентація цього документа в комітеті Верховної Ради України з питань інформаційної політики. Група народних депутатів та відомих представників громадськості влітку 2021 р. сформували ініціативну групу на підтримку державної концепції, яка поставила своїм завданням її просування в усіх гілках влади. Зокрема було підготовлено і внесено до парламенту проект постанови №5290 «Про додаткові заходи з ушанування пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру та Голокосту» та проект №5287 закону про внесення змін до додатка №3 до закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» щодо створення Меморіального простору пам'яті жертв трагедій Бабиного Яру та Голокосту. Проект постанови №5290 окреслює ключові завдання державної політики в питанні меморіалізації Бабиного Яру й містить доручення уряду:

- розглянути та затвердити проект Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», розроблений робочою групою при Інституті історії України НАН України на замовлення Міністерства культури України та Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»;
- забезпечити розроблення та подання в установленому порядку на затвердження Верховної Ради України проекту державної цільової програми, спрямованої на забезпечення комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру;
- ужити невідкладних заходів із розширення меж та зон охорони Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», внесення відповідних територій та об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Однак і цей документ було проігноровано.

Попри те, що з 2007 р. існує державна установа – Національний заповідник «Бабин Яр», керівництво МЦГБЯ протискує свої проекти через коридори влади в обхід заповідника, фактично усуваючи його з поля комеморативної діяльності.

Таким чином, сучасну ситуацію не можна схарактеризувати інакше, як парадокс, коли державну концепцію підтримують широкі кола громадськості та науковці, а приватну ініціативу – влада. Вихід із цього суперечливого становища вбачається в перебранні державою всієї відповідальності за меморіалізацію Бабиного Яру на себе, що не виключає залучення громадських об'єднань (серед них і зарубіжних) до матеріальної підтримки та реалізації державного проекту.

Семінар «Витоки геноциду та історія України ХХ ст.»

Модератор *Максим Гон* (Рівненський державний гуманітарний університет)

Теми для обговорення:

- витоки Голокосту – традиційний європейський антисемітизм;
- витоки Голокосту – політичні технології нацистів;
- витоки Голокосту – функціоналізм та інтенціоналізм;
- історія України ХХ ст. – чотири геноциди, інші масові вбивства та переслідування – пошуки спільних витоків;
- витоки геноцидів – пошук відповідей на складні питання;
- витоки Голокосту – засадничі вади цивілізації Просвітництва – віра у всесильність людського розуму та раціональна «наукова» мораль;
- Голокост як символ усіх геноцидів.

Віталій Нахманович (Музей історії міста Києва), доповідач

Світоглядні витоки Голокосту та інших геноцидів

Пошук причин геноцидів у контексті меморіалізації Бабиного Яру природно розпочинається з пошуку витоків Голокосту. Але на цьому шляху дослідника супроводжує низка психологічних та суспільно-політичних проблем. Психологічні проблеми пов'язані з неготовністю йти у пошуку до можливого логічного кінця, адже існує потенційна небезпека «знайти» причини Голокосту у поведінці самих євреїв та почати у певний спосіб обґрунтовувати антиєврейську ідеологію та політику нацистів. Тут можна навести аналогію зі ставленням до жертв зґвалтування, яких звинувачують у тому, що вони своїм відвертим одягом, розгнуданою чи необережною поведінкою самі провокують насильників.

Суспільно-політичні проблеми мають підґрунтям, насамперед, ставлення до Голокосту як до виняткової історичної події, раціональні причини якої марно навіть шукати. Витоки такого ставлення лежать, по-перше, у тому, що можна назвати «комплексом Нюрнберга», а по-друге, в європоцентричному погляді на історію. Нюрнберг «призначив» нацистів уважатися «винятковим злом в історії», а європоцентричний погляд обмежує історика цивілізаційним регіоном, який у минулому сторіччі не знав інших подібних злочинів і трагедій. За таких умов традиційні відповіді на питання про причини Голокосту обмежені історією жертв і злочинців, отже зводяться до розгляду Голокосту в контекстах історії антисемітизму, модерної історії Німеччини або взагалі лише історії Третього Райху та Другої світової війни.

Політичні причини здебільшого зводяться до розгляду його як наслідку певної політичної технології – чи то пошуку винного в поразці Німеччини в Першій світовій війні, чи то так само штучного пошуку спільного ворога для консолідації нації. Ключовим економічним чинником Голокосту з боку нацистської держави вважається пограбування євреїв як спосіб знайдення грошей для військово-економічних потреб.

Основними суспільними чинниками, що обумовили широку залученість німців та жителів окупованих ними країн до масового вбивства й переслідувань євреїв, називають традиційний побутовий антисемітизм, історичний християнський антисемітизм або навіть подекуди «генетичний» антисемітизм певних народів, зокрема українців.

Ідеологічні причини Голокосту зводяться, фактично, до ксенофобії як іманентної властивості всіх націоналістичних ідеологій, при тому що нацизм розглядається як апогей агресивного націоналізму й фашизму.

Більшість зазначених причин мали місце та відіграли свою роль у тому, що Голокост стався, і в тому, що він набув саме таких рис. Але разом із тим жодна з них, ба навіть усі вони разом лише частково закривають поставлене питання, адже мають або надто загальний, або, навпаки, надто ситуативний і штучний характер.

Ми переконані, що марно шукати причини Голокосту, залишаючись в межах історії винятково Голокосту. Тим більше, що історія України ХХ ст., де сталося чотири геноциди, а також інші масові вбивства та переслідування за ідеологічною ознакою, підштовхують до пошуку спільних витоків усіх геноцидів і масових убивств минулого сторіччя. Усі ці події об'єднує одна спільна риса: під час них звичайні люди не просто масово винищували цілі групи мирного населення, а й вважали це за громадянську чесноту. Це стосується вже не історії чи політики, економіки чи суспільних забобонів. Це – питання суспільної моралі, а відтак засадничих основ цивілізацій, у межах яких ці геноциди відбулися.

Але щоб зрозуміти, як людство дійшло до такої спотвореної моралі, треба з'ясувати, звідки воно перед тим вийшло. Ми маємо порівняти засади християнської цивілізації та цивілізації Просвітництва як цілісних явищ. Християнство розглядає матеріальний світ як певну «функцію» світу духовного. Джерелом та основою матеріального та духовного світу є Бог – трансцендентна духовна сутність, що створила світ, підтримує його існування і встановила йому власні закони. Зокрема Богом установлені природа людини, поділ людства на окремі народи та структура суспільства. Ключовими законами існування світу та людства є моральний закон, так само встановлений Богом. Саме дотримання людьми наданих в одкровенні моральних норм визначає долю кожної людини, окремих народів, людства та всього світу. Метою людства є побудова ідеального суспільства відповідно до Божих настанов. У такому суспільстві мають значення не біологічна природа людини, соціально-економічна структура суспільства та етнорасова структура людства, які встановлені згори, а його відповідність заповіданому Богом моральному закону. Тобто ідеальне християнське суспільство – це суспільство ідеальної моралі, а єдиним шляхом його побудови є зміна поведінки людей відповідно до Божих заповідей. Зрозуміло, що у такому ідеальному суспільстві основним критерієм оцінки кожної людини є дотримання нею моральних норм, у той час коли її досягнення в інтелектуальній та суспільно-політичній сферах мають другорядний характер.

Принципово іншими є засади цивілізації Просвітництва. Вона розглядає матеріальний світ як єдиний реально існуючий. Джерелом світу та законів його існування є нерозумна природа. Натомість єдиною вповні розумною істотою у цьому нерозумному світі є людина, яка пізнає його за допомогою науки. Спираючись на свої наукові досягнення, людство може та має удосконалити цей світ, довести його до певного ідеалу. При цьому головним критерієм прогресу суспільства, ознакою наближення його до омріяного ідеалу вважається, насамперед, рівень його технічних та культурних досягнень.

Для розбудови ідеального суспільства природа людини, етнорасовий поділ людства та соціально-економічна структура суспільства мають і можуть бути удосконалені людьми відповідно до тих саме наукових досягнень. Це визначає три шляхи вдосконалення суспільства:

- зміна біологічної природи людини, тобто еugenіка;
- зміна його соціально-економічної структури суспільства, тобто комунізм;
- зміна етнорасової структури людства, тобто расизм.

При цьому мораль у цій системі координат є лише штучним інструментом, пристосованим людиною до потреб побудови ідеального суспільства відповідно до обраного шляху. Зрозуміло, що основним критерієм оцінки людини у цивілізації Просвітництва постають її особисті досягнення в інтелектуальній, суспільно-політичній чи бізнесовій сферах, які, фактично, «знімають» з неї моральні обмеження, встановлені «для звичайних людей».

Усе це наочно демонструє нам спільні світоглядні витoki таких, здавалося б, різних явищ модерної історії як нацизм і комунізм.

Нацизм вбачав свою основну позитивну мету у створенні ідеального арійського світу. Те, що ми сьогодні розглядаємо як масові нацистські злочини, стало для нацистських ідеологів і керівників способом покращити расову структуру (тотальне вбивство ромів та євреїв, скорочення чисельності слов'ян) та біологічну природу людства (вбивство психічнохворих та гомосексуалів).

Комунізм убачав свою основну позитивну мету у створенні ідеального пролетарського світу. А те, що ми сьогодні розглядаємо як масові злочини більшовиків, комуністичні ідеологи і керівники вважали способом покращити соціально-економічну структуру суспільства (винищення буржуазних класів) та етнічну структуру людства (винищення голодом, депортації та інші способи масового вбивства, утисків і переслідувань «ворожих» народів).

Усе це дає об'єктивні та обґрунтовані підстави розглядати Голокост як універсальний символ усіх геноцидів минулого сторіччя.

Норман Наймарк (Стендфордський університет, США), співдоповідач
Порівняння студій геноциду та масового вбивства в Бабиному Яру

У своєму виступі я хотів би зупинитися на кількох моментах, порівнюючи дослідження геноциду та історію Бабиного Яру. Чому може навчити ця жахлива подія 80-річної давнини, про яку ми говоримо на цій конференції, у дослідженнях геноциду? Які моменти зі студій геноциду можна врахувати в дослідженнях масакри в Бабиному Яру?

Я буду говорити про чотири категорії аналізу: 1) війна; 2) дегуманізація; 3) економічні мотиви; 4) кумулятивна радикалізація.

1. Перш за все, важливо підкреслити тісний зв'язок між війною та геноцидом. Соціолог Мартін Шоу (Martin Shaw) навіть стверджує, що аналітично їх неможливо розділити. На це є низка причин. Зазвичай масові вбивства відбуваються на віддалених театрах бойових дій, де панує військова влада, а воєнізовані формування, такі, як СС, мають повну свободу дій. Журналістська діяльність практично неможлива, тому вбивства можна легко приховати. Я вважаю справедливим сказати, що без Першої світової війни не було б геноциду вірмен. Без Другої світової війни не було б Голокосту та Бабиного Яру. Показово, що вбивство в Яру здійснила німецька поліція та військові, які звинуватили євреїв у пожежах і вибухах на Хрещатику.

2. Дегуманізація є невід'ємною частиною геноциду. Шляхом поширення стереотипів у пропаганді та приниження в реальному житті різними способами створюється образ такого «іншого», який вже не є людиною. Ми бачимо щось подібне в Києві, коли євреїв, яких вели на смерть у Бабиному Яру, били, знущалися, роздягали, перед тим, як їх розстріляли з кулеметів. У багатьох випадках вони приходили на місце своєї смерті вже закривавлені. Для німців і навіть для деяких українських поліціантів, частина з яких уже бачили негуманні переслідування євреїв у Західній Україні, євреї були недолюдьми. Те саме можна сказати майже про всіх жертв геноциду.

3. Дослідники все частіше доходять висновку, що геноцид має серйозні економічні мотиви. Це найбільш очевидно у випадках геноциду в Північній Америці, Австралії та Південній Африці, де поселенці були переконані, що корінні народи не можуть обробляти землю, а отже, не мають на неї права. Адам Туз (Adam Tooze) у своїй роботі показав, що німецькі військові міністерства розглядали експропріацію та відверте пограбування євреїв як вирішальне значення для воєнних приготувань. Центральні німецькі продовольчі установи давали зрозуміти, що треба зменшити харчування не тільки для євреїв, а й слід скоротити кількість слов'ян через нестачу їжі. Тільки так можна було гідно прогодувати німців удома та на фронті. Бабин Яр підкреслює ще один аспект цієї характеристики геноциду – в євреїв відбирають майно та гроші, перш ніж їх убити. Це не є випадковим, оскільки ми бачимо на всіх нацистських «підприємствах смерті», що в євреїв конфіскують їхні майно і гроші.

4. Нарешті, важливо говорити про феномен кумулятивної радикалізації. Цю концепцію розробив німецький історик Ганс Моммзен (Hans Mommsen), щоб описати поширення вбивства під час Голокосту без прямого наказу Гітлера чи навіть Гімmlера. Масові вбивства євреїв улітку 1941 р. є результатом того, що все більше і більше командирів вермахту та СС поділяли переконання, що вбивати євреїв необхідно. Спочатку, на початку літа, відбирали для страсти лише чоловіків, а через кілька місяців – убивали жінок і дітей. Ніхто з чиновників не заперечував проти цього. Результатом став «Голокост від куль», як почали називати цю фазу вбивства євреїв. Безпосереднім прикладом такої радикалізації стало вбивство 34 тис. євреїв у Бабиному Яру. Армія, поліція та есесівці в Києві взяли за організацію розправи після захоплення міста. Голокост наближається до крещендо, коли на січневій Ванзейській нараді в 1942 р. було заплановано транспортування євреїв Європи до спеціально призначених таборів смерті.

Ми також бачимо прискорення вбивств в інших геноцидах, наприклад, у випадку з вірменами та в Руанді, де за 100 днів було вбито 800 000 людей, іноді зі швидкістю 10 000 осіб на день. Кінцевим етапом кумулятивної радикалізації є поширення вбивств на інші народи. У випадку Голокосту: від євреїв, до ромів і синті, радянських військовополонених та інших народів. У випадку Османської імперії – від вірмен до понтійських греків і сирійців, а також християн.

Порівняльні дослідження геноциду демонструють, що геноцид відбувається впродовж світової історії, на кожному континенті, жоден народ не застрахований від його вбивчого потенціалу. Геноцид раз у раз трапляється знову. Тому так важливо пам'ятати про Бабин Яр, адже вивчення його історії допомагає, як вакцина проти коронавірусу, запобігати поширенню геноциду.

Андрій Козицький (Львівський національний університет ім. Івана Франка),
співдоповідач

Я хотів би розпочати своє повідомлення з тези про взаємозв'язок Просвітництва і Голокосту. Приблизно 30 років тому відомий британський соціолог польського походження Зигмунт Бауман написав книгу «Сучасність і Голокост», у якій виклав думку про те, що саме Просвітництво й раціоналізація людського життя кінця XVIII–XIX ст. призвели до масового винищення євреїв у середині XX ст. Це твердження набуло поширення, багато соціологів і філософів пробували його обґрунтувати й розширити. Слід погодитися з тим, що Просвітництво мало вплив на антисемітизм XX ст. та Голокост, однак не з тих міркувань, на які вказував З.Бауман. Насамперед слід звернути увагу на те, що хоча основні складові антисемітизму, зокрема соціальна антропологія, соціал-дарвінізм та расова антропологія, з'явилися ще в XIX ст., Голокост відбувся тільки у наступному столітті. Одним із важливих наслідків Просвітництва стала емансипація євреїв, руйнування традиційних єврейських релігійних громад і масовий перехід євреїв до секулярного способу життя. Є цікава особливість, що відрізняє російську більшовицьку революцію 1917 р. від Великої Французької революції кінця XVIII ст. Антисеміти часто заявляють, що євреї завжди підривають державні устрої та спричиняють революції. Історія показує, що це не так. Євреї, до прикладу, не відіграли жодної ролі у Великій Французькій революції, хоча й отримали від неї користь у суспільному плані. Наприкінці XVIII ст. французькі євреї ще не були емансипованими, вони не цікавилися революцією, політикою, тим, що робили французи зі своїм королем, монархією, країною. Російська революція початку XX ст. відбулася в зовсім інших умовах: у той час, коли релігійні громади у великій частині імперії були зруйновані, багато євреїв вже встигли стати адвокатами, журналістами та політиками. Російські євреї брали активну участь у громадському житті, тому взяли участь й у революції. Саме в такий спосіб Просвітництво, як неухильний процес демократизації та егалітаризації суспільства, без сумніву, вплинуло на антисемітизм XX ст. Євреї з'явилися у суспільно-політичному житті неєврейських народів, і реакцією на цю появу став антисемітизм нового типу.

Я погоджуюся з паном Норманом Наймарком, котрий відзначив як причини антисемітизму великі глобальні трагедії Першої і Другої світових воєн. І тут хотів би звернути увагу на цікаву паралель, що найбільші спалахи антисемітизму в Європі доголокостного періоду мали місце також тоді, коли європейці зазнавали масштабних демографічних втрат і значних моральних страждань. Ідеться про епоху хрестових походів, коли церковна пропаганда наголошувала на тому, як християни страждають від завоювання мусульманами Святої Землі, і період так званої «чорної смерті» середина XIV ст., коли євреї зазнали погромів, буцімто через те, що вони були причетні до поширення в Європі хвороби, що спричинила велику кількість смертей.

Існує теорія, що геноцид здійснюють ті народи, які відчувають моральне приниження і страх перед великою небезпекою, котра, можливо, на них чекає. У такому сенсі німці, завдячуючи нацистській пропаганді, дуже болісно пам'ятали про поразку у Першій світовій війні. А.Гітлер уважав, що, винищивши євреїв, він зможе уникнути повторення так званої «зради листопада» (йдеться про листопад 1918 р.), коли ліві політичні сили та німецькі євреї буцімто завдали Німеччині «удару у спину». Залякуючи самі себе тим, що нібито можуть зробити із Німеччиною після поразки у війні Третього Райху «контрольовані євреями ворожі країни», нацисти не залишили собі шансів для відступу.

Варто звернути увагу, що логіка нацистського антисемітизму містить великі суперечності. А.Гітлер неодноразово заявляв, що все минуле людства – це історія боротьби між народами,

а боротися за перше місце у світі – добре. Він же твердив, що євреї постійно сварять між собою різні народи, розпалюють міжнародні конфлікти та війни. Ані фюрер, ані мільйони його послідовників чомусь не звертали уваги на розбіжність між цими двома тезами. Виходячи з нацистської точки зору, з одного боку, боротьба між народами – це логічний і природний шлях розвитку людства. З іншого, – якщо євреї сприяють такій боротьбі, це чомусь погано. Отже хоча А.Гітлер й уважав світову історію такою собі олімпіадою народів, що боряться за першість, євреї, на його думку, водночас і сприяли, і заважали цій боротьбі.

Однак нацистська ідеологія, попри всю внутрішню суперечність, знайшла мільйони прихильників і багато людей повірили в те, що антисемітизм – це логічний крок для покращення оточуючого їх світу шляхом усунення з нього євреїв. Відповіді на питання, чому люди дозволили себе так обдурити, знайти складно. Чимало науковців, як уже зауважив сьогодні Віталій Нахманович, намагалися пояснити антисемітизм із точки зору психологічного страху перед євреями. Адепти антисемітизму сприймали євреїв як силу, з якою конкурувати у звичайний спосіб неможливо, бо євреї, нібито, завжди виграють. Інше пояснення антисемітизму полягало в тому, що «усунення євреїв» начебто мало б стати виконанням певної світової місії. Нацисти не мали сумніву в тому, що світ має очолити найкраща нація чи раса, якою вони, без сумніву, уважали арійців. У «Майн кампф» А.Гітлер писав, що люди бояться складнощів світу і всі проблеми треба пояснювати якомога простіше, а найкраще – завжди лише однією й тією ж самою причиною. Звинувачення євреїв у всіх проблемах світу стало спробою спростити картину світу до найменшого знаменника.

Ще один момент, на який треба звернути увагу, коли йдеться про відмінність антисемітизму XIX і XX ст., – це занепад традиційного аристократичного принципу побудови суспільства, притаманної людству в попередні кілька тисяч років. Антисемітизм XX ст. а б назвав певним синтезом квазідемократії та «аристократизму для дурнів». Цей «аристократизм крові» полягав у заміні давньої провідної верстви (аристократії), яка дискредитувала себе політичними помилками, що призвели до Першої світової війни, великих соціальних потрясінь та економічних проблем, національним представництвом, в основі якого есенціалістське приписування цілим народам певного незмінного набору якостей. У такий спосіб простих «маленьких людей» намагалися переконати, що вони кращі від усіх інших лише через те, що належать до арійського народу, або, принаймні, не є євреями.

Ще один момент, на який хотілося б звернути увагу в гітлерівському антисемітизмі: це – відчутний елемент запозичення з лівого/соціалістичного антисемітизму середини XIX ст. Упродовж 40–60-х рр. XIX ст. чимало марксистів і навіть сам Карл Маркс пояснювали антисемітизм тією особливою соціальною роллю, яку відігравали євреї у житті інших народів. Цю тезу вже у другій половині XX ст. розвинули Ганна Арендт, а згодом американський історик та соціолог Юрій Сльозкін. Відповідно до ідей Ю.Сльозкіна, усі народи світу умовно можна поділити на «аполонічні» та «меркуріанські». «Аполонічними» учений називав тих, які прив'язані до землеробства, створення насамперед матеріальних проявів культури. Натомість «меркуріанські» народи, на його думку, головню займалися обміном матеріальними цінностями, ідеями, що сприяло дифузії різних цивілізаційних здобутків. Євреї є типовими «меркуріанцями», але таку саму роль у різних частинах світу відіграють й інші народи. В Африці подібним «меркуріанським» народом є тутсі – народ, розселений майже у двох десятках країн, який став жертвою геноциду в 1994 р. На Далекому Сході та в Південно-Східній Азії роль «меркуріанського» народу відіграють китайські емігранти, яких називають хуацяо. Під приводом боротьби з комуністичною загрозою впродовж 1965–1966 рр. геноцид хуацяо відбувся в Індонезії. Ще одним яскравим прикладом «меркуріанського» народу є вірмени, що стали жертвою геноциду в Османській імперії в роки Першої світової війни. З точки зору Ю.Сльозкіна, усі ці геноциди вкладаються в єдину парадигму боротьби осілого «аполонічного» народу проти своїх рухливих та енергійних «меркуріанських» сусідів.

Тут я підходжу до доволі сумного висновку про те, що Голокост був запрограмований усім попереднім розвитком подій. Звісно ж, велике нещастя полягає в тому, що саме в період перебування нацистів при владі з'явилися й інші передумови до вчинення геноциду, насамперед технічні можливості державного апарату тоталітарного типу.

Олег Бажан (Інститут історії України НАНУ, Київ), дискусуант

Масове винищення українських хліборобів штучним голодом у 1932–1933 рр., планомірне знищення етнічних та політичних груп, соціальних елементів в УРСР у добу Великого терору, насильницька депортація з Кримського півострова кримських татар у 1944 р., Голокост єврейського населення, інші геноцидні практики були наслідком функціонування як «лівого» (радянського) так і «правого» (нацистського) тоталітарних політичних режимів на українських теренах у ХХ ст. Згадані форми масового насилля схожі між собою. Безжальні кампанії проти євреїв у межах Третього Райху, масові нелюдські акції проти українців, поляків, кримських татар у «країні Рад» неможливі без залучення державного механізму. Масове знищення євреїв і ромів учинялося за допомогою державної бюрократії нацистського режиму. Комуністичні лідери, які очолювали СРСР та УРСР, шляхом примусової політики хлібозаготівель, репресій, натуральних штрафів, блокади внутрішніх адміністративних одиниць створили для українців життєві умови, розраховані на повне чи часткове їх фізичне знищення. Під час Великого терору (1937–1938 рр.) силами радянських органів державної безпеки здійснювалися спеціальні «національні операції», спрямовані проти поляків, німців, греків, румунів, інших народів Радянського Союзу. Завдяки рішенням надзвичайного вищого органу державного управління (Державного комітету оборони СРСР) упродовж 18–20 травня 1944 р. з території Кримської АРСР за допомогою владних силових структур насильно виселено понад 180 тис. кримських татар для проживання в непристосованих районах Узбецької РСР, Казахської РСР, Російської РФСР.

Практика геноциду й масових убивств стала потужним інструментом у нацистській Німеччині та Радянському Союзі в реалізації державної етнополітики. Терор голодом, депортаційні заходи, Великий терор, Голокост стали породженням політичних рішень, заздалегідь напрацьованих механізмів та набором виконавців цього завдання. Наймасштабніші та найстрахотливіші методи вигублення людей заради політичних цілей у добу диктаторів А.Гітлера і Й.Сталіна мали довгостроковий характер. Нацистське винищення євреїв та сталінський геноцид тривали десятиліттями аж до смерті тиранів.

Прискорювачем для перетворення ідеологічних доктрин у політику геноциду для політичного проводу в Німеччині та Радянському Союзі став фактор війни. Другу світову канцлер Німеччини А.Гітлер розглядав як можливість для «остаточного вирішення» єврейського питання. Сплеск масових політичних репресій у СРСР у 1937–1938 рр., на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, був викликаний бажанням Й.Сталіна знищити «п'яту колону», розгромити «внутрішнього ворога», ліквідувати представників «нелояльних народів» напередодні глобального збройного конфлікту.

Політика і практика геноциду нацистського та більшовицького режимів мали під собою економічне підґрунтя. Норман Наймарк у своєму виступі зазначив, що нацисти розглядали пограбування євреїв як можливість поліпшити фінансову складову воєнних приготувань Третього Райху. У свою чергу хочу зауважити, що насильницька колективізація початку 1930-х рр., «розкуркулення», конфіскація в українських селян зернових та всіх інших продуктів харчування слугували Й.Сталіну для реалізації амбітних планів зі зміцнення обороноздатності країни та забезпечення економічної самостійності СРСР.

Геноцидні практики у Третьому Райху та Радянському Союзі мають як спільні риси, так і відмінності. Якщо переслідування й масове винищення євреїв та ромів, здійснюване нацистами в роки Другої світової війни, набули відверто демонстративних форм, то геноцид, організований сталінським режимом у вигляді терору голодом в Україні в 1932–1933 рр., масових соціальних чисток під час «єжовщини» мав прихований, замаскований характер.

Голокост і сталінські злочини є наймасштабнішими трагедіями, найжахливішими випадками геноциду ХХ ст.

Володимир Зілінський (Державний архів Львівської обл., Національний університет «Львівська політехніка»), дискусант

Хотів би зробити невеликий синтез того, що було сказано та висловити деякі свої власні думки. У першу чергу, викликає захоплення те, як Віталій Нахманович й Андрій Козицький зробили глибокий аналіз причин походження геноцидів, звертаючи, зокрема, свою увагу на XVIII–XIX ст. Багато дослідників перший геноцид, у сучасному розумінні того слова, убачають навіть у політиці Французької республіки, яку вона здійснювала у Вандеї 1793 р. Просвітництво дійсно змінило сучасне суспільство. І тут я хотів би згадати і про емансипацію, і про формування нових концептів, і про утворення національних держав. У них, зокрема, євреям дуже часто не знаходилося місця. Можна провести таку аналогію цьому процесу, як скульптор працює з брилою каменю, яку має перетворити на скульптуру. Дуже часто євреї ставали тими уламками, які були зайвими.

Як писав філософ Зигмунт Бауман, модерне суспільство, створене у XIX ст., виросло на промисловій революції, відповідно до якої з'явилися нові технології. І цей процес оновлення технологій практично тягнеться дотепер. Вони дали змогу не лише покращити життя людей, але й уможливили його знищення у величезних масштабах. І це стало однією з непрямих передумов геноцидів і Голокосту зокрема. Винайдення потягів, залізничних колій, промислового виробництва речовини «циклон Б» – це все наслідки промислової революції.

Бюрократизація, яка була чи не основною ознакою національних держав XIX ст., зробила можливою дистанцію між вбивцями і між жертвами. І це те, що ми побачили на прикладі Адольфа Айхмана, який на судовому процесі казав, що робив звичайну роботу і мав справу лише з цифрами, а своїх жертв не бачив у вічі. Звичайно, що були ті, які робили це на місці. Але також була велика кількість бюрократів, котрі сиділи за столом і давали розпорядження про вбивство – вони такі самі вбивці.

Варто ще згадати про вразливість територій колишніх колоній (тут Україна є яскравим прикладом) і вразливість бездержавних народів.

У контексті доповіді Нормана Наймарка хотів би додати кілька слів щодо категорії аналізу геноцидів, зокрема про кумулятивну радикалізацію насильства, з огляду на дискусію між функціоналістами та інтенціоналістами. Перші вважають, що не було якогось конкретного рішення, що було ухвалене нагорі, зокрема Адольфом Гітлером чи його наближеними. Вони наголошували, що процес радикалізації вбивства євреїв відбувався значно складніше, що представники низових органів влади так само відповідальні, як і політична верхівка, в тому числі і за ініціативу. Другі концентрували свою увагу на думці про конкретний наказ про знищення, який мав би існувати. Проте зараз ця концепція поділу дослідників на функціоналістів та інтенціоналістів уже застаріла. Фактично події вказують на поєднання цих двох концепцій. Це можна показати на прикладі «Schnellbrief» (оперативного листа) Райнгарда Гайдріха, в якому він дав розпорядження, що єврейське населення має бути сконцентроване біля залізниць. Однак там не було слова «депортація». Маємо приклад того, що нобелівський лауреат з економіки Деніел Канеман у питаннях психології ухвалення рішень, називав встановленням психологічного якоря – є залізниця, є євреї, концентрація євреїв біля залізниці. Відповідно, у головах тих чиновників, на місцях, виникає асоціація – депортація. У дистрикті Галичина, який я досліджую, ми маємо дуже яскравий приклад, як відбувся процес ґеттоїзації. Губернатор дистрикту видав наказ про створення ґетто на підконтрольній йому території 17 грудня 1941 р. А перше ґетто виникло за кілька місяців до цього, у вересні 1941 р., у Тернополі. Єврейські житлові квартали у Львові та Станіславі виникали також раніше, ніж ухвалювалося рішення зі створенням загальної системи ґетто. Тобто ми маємо приклад того, як дрібні чиновники ініціювали цілий процес «знизу». Отже напрацювання функціоналістів та інтенціоналістів працюють разом і це, власне, дуже добре підходить до того концепту, про який говорив пан Наймарк щодо кумулятивної радикалізації.

Семінар «Голокост і його вплив на сучасний світ та Україну» Модератор *Анатолій Подольський* (Український центр вивчення історії Голокосту, Київ)

Теми для обговорення:

- рецепція Голокосту та ідеї мультикультуралізму;
- рецепція Голокосту та принципи толерантності;
- рецепція Голокосту та принципи прав меншин;
- пам'ять про Голокост – «секулярна релігія» світу постмодерну;
- національні відмінності рецепції Голокосту: Ізраїль, Німеччина, Польща, Росія, Україна;
- форми рецепції Голокосту – формальна та неформальна освіта, державна та общинна політика пам'яті.

Кай Струве (Університет ім. Мартіна Лютера, Галле, Німеччина), доповідач **Голокост і його вплив на сучасний світ та Україну**

Упродовж післявоєнних десятиліть, але особливо в 1980–1990-х рр., Голокост став центральним «символом історії 20-го століття» (Дан Дінер), «автографом століття» (Юрген Габермас) і центральною точкою відліку міжнародної моралі. Приблизно в 2000 р. Голокост був описаний як перший і найважливіший елемент глобальної історичної пам'яті. У будь-якому разі, на той час він набув центрального значення як транснаціональне місце пам'яті для «західного світу» у більш вузькому сенсі. Це була центральна негативна точка відліку для вимоги поваги до прав людини, застереження від утисків і дискримінації груп меншин, а також для вимог компенсації за несправедливість у минулому.

На цій основі Даніель Леві та Натан Шнайдер, серед інших, у 2001 р. стверджували, що пам'ять про Голокост стала «новим європейським основоположним моментом» після закінчення «холодної війни», і могла стати центром спільної європейської пам'яті.

Це стало результатом тривалого процесу зміни пам'яті зі специфічними національними елементами та інтерпретаціями, але також зі спільними рисами. Однією спільною рисою стало те, що пам'ять про Голокост викликала критичні питання у більшості європейських країн, а також у країнах за межами Європи щодо участі місцевих жителів у переслідуванні євреїв або про те, чи можна було щось зробити більше, аби їх урятувати.

Я хотів би розкрити запропоновану мені тему у вигляді короткого нарису історії пам'яті про Голокост у повоєнні десятиліття. З цією метою бажано поділити виступ на три частини:

1. У першій частині я хотів би окреслити розвиток пам'яті про Голокост приблизно до 2000 р., зосередившись на (західно)німецькому випадку та порівнявши його з подіями в інших західних країнах. Після того, як знання про масові злочини Німеччини поширилися наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки через звіти про концентраційні табори і Нюрнберзький процес, 1950-ті рр. були часом, коли злочини часів війни не викликали багато суспільного інтересу. Голокост, для якого не існувало окремої назви, ще не користувався особливою увагою. У центрі пам'яті про 1939–1945 рр. була війна проти нацистської Німеччини або опір німецькій окупації. Це почало змінюватися з кінця 1950-х рр.

У Західній Німеччині судові процеси над нацистськими злочинцями у 1960–1970-х рр. стали центральним фактором у поширенні знань про нацистські злочини. Тут у центрі уваги перебували злочини проти євреїв.

На міжнародному рівні насамперед процес Айхмана в Єрусалимі в 1961 р. сприяв поширенню знань про масові вбивства євреїв у цей період. Велике значення мав також американський телесеріал «Голокост» (1978 р.), який охопив велику аудиторію та сприяв подальшому поширенню та закріпленню терміна «Голокост». У Німеччині питання про значення Голокосту та масових злочинів нацистського режиму для розуміння німецької історії та ідентичності були центральною темою в так званій «Historikerstreit» («суперечці істориків») середини 1980-х рр.

Німецький випадок показує певні зміни в культурі пам'яті, пов'язані з пам'яттю про Голокост, можливо, виразніше, ніж в інших країнах, тому що стосунки жертви та злочинця тут виявляються чіткіше. У той же час, у багатьох відношеннях відбувалися паралельні події в інших країнах. І тут зростаюча важливість пам'яті про Голокост була тісно пов'язана з дискусіями про співучасть у Голокості чи відсутність допомоги переслідуваним євреям.

2. Зростання значення пам'яті про Голокост у 1990-х рр. пов'язане не лише зі внутрішніми процесами у країнах, а й із діяльністю на міжнародному рівні. Конвенція ООН із прав людини та Конвенція про геноцид, ухвалені у грудні 1948 р., стали наслідком німецьких злочинів під час Другої світової війни і, зокрема, масових убивств євреїв. Величезне значення, яке Голокост набув як транснаціональне місце пам'яті в 1990-х рр., знайшло відображення у великій міжнародній конференції під назвою «Міжнародний форум про Голокост», на яку прем'єр-міністр Швеції Йоран Перссон запросив учасників 26–28 січня 2000 р.

27 січня 1995 р., через п'ятдесят років після визволення концтабору Аушвіц і закінчення Другої світової війни, а також у наступних річницях відбулися великі міжнародні вшанування за участю керівників держав та урядів з усього світу, але в першу чергу з Європи, тим самим ще раз документуючи глобальне значення пам'яті про Голокост. Інші важливі зібрання відбулися під час роковин убивств у Бабиному Яру в Києві в 1991, 2006 та 2016 рр.

Ці події також сприяли встановленню 27 січня Міжнародним днем пам'яті Голокосту. Цей день пам'яті вперше був запроваджений у різних європейських країнах у 1990-х рр., а потім був також підтриманий «Міжнародним форумом» у Стокгольмі. 1 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті – в пам'ять про жертви Голокосту. Він інтерпретував ушанування Голокосту «як застереження всім людям від небезпеки ненависті, фанатизму, расизму та упереджень» і засуджував «усі вияви релігійної нетерпимості, підбурювання, пригнічення чи насильства проти осіб або спільнот на основі етнічного походження або релігії, де б вони не траплялися». Асамблея закликала держави-члени розробити освітні програми для викладання уроків Голокосту для майбутніх поколінь, «щоб допомогти запобігти майбутнім актам геноциду» та рекомендувала співпрацю з Цільовою групою з міжнародного співробітництва з питань освіти, пам'яті та досліджень Голокосту, яка була створена у зв'язку зі Стокгольмською конференцією 2000 р. З 2013 р. Цільова група діє під назвою Міжнародний альянс пам'яті про Голокост і налічує близько 34 членів і 8 держав-спостерігачів (www.holocaustremembrance.com), які зобов'язуються популяризувати знання та пам'ять про Голокост у своїх країнах і регулярно звітують про свою діяльність.

3. У країнах Східної Європи історія пам'яті про Голокост у другій половині XX ст., а також у перші два десятиліття XXI ст. формувалася в деяких аспектах інакше. Наприклад, у Польщі центральною темою пам'яті про Другу світову війну були страждання й опір німецькій окупації, а Голокост був маргіналізований. У 1970-х і 1980-х рр. у центрі уваги опозиції перебував опір комуністичній фальсифікації історії Польщі під час Другої світової війни (Катинь, Армія крайова тощо), і, очевидно, цей конфлікт не залишав місця для роздумів та важких питань про участь поляків у Голокості.

Лише від 1989 р., після падіння «залізної завіси», пам'ять про Голокост набуває все більшого значення, як і вся єврейська історія та культура в Польщі. Але також розгорнулася низка публічних дискусій, зокрема щодо належного представлення єврейських та неєврейських польських жертв у меморіалі Аушвіц-Біркенау та після публікації книги Яна Томаша Гросса «Сусіди» у 2000 р. про погром у маленькому містечку Єдвабне і сусідніх селах у липні 1941 р.

Як показують подальші обговорення, критичні питання, котрі ставить пам'ять про Голокост для відповідних національних історій, продовжують залишатися дискусійними. Можна припустити, що це пов'язане не лише з тим, що суперечливі дискусії тут почалися пізніше, ніж у західних країнах. Такі дискусії набувають особливої гостроти ще з двох причин:

- Голокост тут мав набагато глибший вплив на східноєвропейське суспільство, оскільки у цьому регіоні, де жила впродовж століть більшість європейських євреїв, фактично і відбулося їх німецьке масове вбивство;
- східноєвропейські суспільства та нації були жертвами не лише злочинів під час німецької окупації, а й радянських, комуністичних злочинів.

Цей різний досвід також викликає питання: наскільки Голокост насправді може бути єдиним негативним посиланням на міжнародну мораль і чи не слід включати сюди також радянські злочини?

Тепер я хотів би лише стисло прокоментувати ситуацію в Україні, для чого багато хто з присутніх, безперечно, компетентніший за мене. Мені здається, що тут характерні три моменти:

– Суперечки та антагонізми між комуністичною та антикомуністичною, національною інтерпретацією історії Другої світової війни, як у польському випадку, певною мірою блокувала до кінця комуністичного правління інтерес до долі євреїв, значно довше перешкождали цьому в Україні, оскільки в українському суспільстві до 2014 р. тривав конфлікт між принципово радянською та національною версіями української історії у Другій світовій війні.

– Упродовж 1990-х рр. і першого десятиліття нинішнього століття документування та дослідження Голокосту, які в Україні за радянських часів не були можливими, в основному проводилися єврейськими дослідниками або в контексті єврейських організацій. Зрештою, це була частина реконструкції єврейської пам'яті, спотвореної і придушеної в радянський період. Це відповідало процесам, які паралельно відбувалися в інших галузях історії України, які за радянських часів замовчувалися чи фальсифікувалися.

– Питання про те, яке місце радянські злочини та Голокост повинні посідати у культурі пам'яті та як негативний моральний орієнтир в Україні є актуальнішим, ніж в інших країнах, через масштаби радянських злочинів (Голодомору) тут.

Вище я підкреслював, що, особливо починаючи з 2000 р., пам'ять про Голокост розумілася як зобов'язання діяти у сьогоденні. У цей час з'явилися інституційні структури, які сприяють поширенню знань і пам'яті про Голокост, як застереження проти расизму, порушення прав людини та утисків меншин. Безсумнівно, відтоді це ще більше закріпилося та зміцнилося.

Водночас, однак, можна також відзначити, що впродовж останніх 15 років радянські та комуністичні злочини були більш міцно інтегровані разом із Голокостом в європейську культуру пам'яті. У період 2009–2011 рр. Європейський Союз оголосив 23 серпня, річницю пакту Молотова – Ріббентропа, загальноєвропейським Днем пам'яті «жертв усіх тоталітарних і авторитарних режимів» і закликав країни-члени вшанувати їх.

Семен Гольдін (Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль), співдоповідач **Пам'ять про Голокост та національна ідентичність в Ізраїлі**

Я почну з дуже пунктирної презентації етапів меморіалізації Голокосту в Ізраїлі. Концепція пам'яті про Голокост, що склалася до кінця 1940-х рр., була конструкцією з двох компонентів. З одного боку – Катастрофа, тобто знищення євреїв нацистами, з іншого – героїзм, опір євреїв, символом якого можна вважати повстання у Варшавському гетто 1943 р. І ось ці два боки медалі – протиставлялися одна одній і вважалися рівнозначними. З одного боку, травма знищення єврейського народу. З іншого боку, у цій похмурій історії є точка світла – це опір, це євреї-борці з нацизмом. Візуально це чудово представляє пам'ятник борцям гетто у Варшаві скульптора Н.Раппопорта, відкритий до п'ятої річниці повстання в 1948 р. Там попереду стоять могутні постаті героїв-борців, а єврейський народ, який знищують, зображений невеликим барельєфом позаду. Причому особи євреїв, яких знищують, стерті, вони не індивідуалізовані: це така маса, яку женуть на смерть. Ось це протиставлення є відображенням концепції Катастрофи та героїзму, як двох взаємозалежних компонентів.

У 1950-ті рр. в Ізраїлі з'являються спеціальні інститути та комеморативні практики, зокрема закон про створення інституту Яд-Вашем (1953 р.), закон про День пам'яті Катастрофи як державний день пам'яті (1959 р.). Таким чином, інституціалізується система пам'яті про Голокост. Переламним пунктом став процес Айхмана в 1961 р. Уперше було надано можливість виступити десяткам і сотням свідків, людям, які пережили Катастрофу. Якщо до цього в ізраїльському суспільстві пам'ять про Голокост озвучували герої, борці повстання у Варшавському гетто, котрі вижили (Іцхак Цукерманн «Антекс», Ружка Корчак, яка написала

книгу «Полум'я під попелом»), то з часу процесу Аїхмана зазвучали голоси «пересічних» євреїв, яким вдалося вижити у Катастрофі. Їхні свідчення надали можливість ввести до суспільної свідомості травматичну пам'ять нації. Більше того, процес Аїхмана передавався по радіо, його слухали всі з ранку до ночі. Він отримав усесвітнє висвітлення. І до речі, книга Ганни Аренд «Аїхман в Єрусалимі» була перекладена івритом лише за багато років по тому, як була написана. В Ізраїлі її сприйняли спочатку дуже критично, практично як наклеп.

Наступним важливим етапом був 1973 р., війна Судного дня, яка була спочатку невдалою для Ізраїлю. Тисячі полонених ізраїльтян показували на телебаченні, що вже з'явилося на той час в Ізраїлі. Для народу Ізраїлю це був шок. У суспільстві системою освіти та пропаганди виховувалося переконання, що ізраїльтяни – спадкоємці борців у гетто, які билися зі зброєю в руках, вони б ніколи не дали зробити з ними те, що зробили з євреями Європи нацисти. Так ось, на кадрах телебачення тисячі полонених ізраїльтян сидять спокійно на піску, довкола них ходять кілька охоронців із радянськими гвинтівками. Але полонені ізраїльтяни не встають, не кидаються з голими руками на ворога, не поводяться, як герої. Ці картини та поразка, що майже сталася у війні, були дуже важливим моментом розуміння: Голокост – це не про тих, хто був «там», в Європі, це про нас, ізраїльтян. Таким чином, формувалася новий суспільний консенсус навколо Голокосту, який уже не розділяв героїзм і Катастрофу як два поняття, а об'єднував їх в одне. Тепер будь-яка людина, котра вижила в Голокості, визнавалася героєм. Голокост тепер був уже не уроком історії про героїзм небагатьох борців, а явищем із новим значенням: ми всі як колектив ставали в певному сенсі тими, хто вижив у Голокості.

Зміна концепції пам'яті про Голокост пов'язана з глибокими трансформаціями в уявленнях ізраїльського суспільства про самого себе: початковий поділ на «нас» (ізраїльтян) та «їх» (жертв Голокосту) змінився розумінням спільності долі під тінню постійної загрози. Я наведу два приклади. Один – це дослідження Яель Зерубавель. У статті «Смерть пам'яті та пам'ять смерті» вона досліджувала ставлення суспільства до двох подій – Голокосту та оборони стародавньої фортеці Масада, описаної у Йосифа Флавія. Упродовж десятків років вона проводила опитування та спостерігала, як змінювалося ставлення ізраїльтян до цих двох подій. Опір Масади сприймався спочатку як «наша» давня ізраїльська історія, а ізраїльтяни вбачали у собі героїв-спадкоємців Масади. А Голокост – це було щось «про них», про євреїв діаспори, які дали себе покійно знищити без опору. Дослідження Зерубавель показує, як цей погляд змінювався з часом на протилежний, на наратив, в якому оборона Масади та повстання у Варшавському гетто сплітаються воедино. І сьогодні ізраїльтяни, як стародавні захисники Масади, почуваються групою в облозі, людьми, котрі стоять на скелі, оточеній звідусіль ворогами.

Інше дослідження, яке дуже добре це демонструє, – книга Моше Цукермана «Голокост у бомбосховищі», написана після першої війни в Перській затоці 1991 р. Тоді весь народ в Ізраїлі сидів у протигазах у бомбосховищах і чекав, поки США впорються з Саддамом Гусейном. М.Цукерман показує, що це сидіння без діла в бомбосховищі дуже вплинуло на сприйняття Голокосту в Ізраїлі. Людина, яка сиділа в бомбосховищі, каже: «Я нарешті зрозумів, що відбувалося у Варшавському гетто. Євреї там також сиділи і не знали, що з ними буде, і в них також не було жодної можливості вплинути на свою долю. А ми-то вважаємо, що ми завжди контролюємо події». М.Цукерман пише, що в момент кризи в Ізраїлі достатньо активувати кодове слово «Голокост» і люди починають поводитися відповідним чином, у них ця історична травма починає контролювати свідомість.

Місце пам'яті про Голокост у сучасному ізраїльському суспільстві можна описати зараз у два способи. З одного боку, це широке колективне несвідоме. Це кодове слово, на яке ми реагуємо однаково. І будь-яка політична подія викликає конотації з Катастрофою: ще один Голокост на шляху. З цього погляду «націоналізація» Голокосту, перетворення грандіозної історичної події на частину національного наративу, відбулася дуже успішно і може бути предметом вивчення і навіть експорту цього досвіду.

З іншого боку, живучи в Ізраїлі, неможливо не звернути уваги, наскільки інструментальним є цей дискурс, зосереджений, головним чином, навколо одного Дня пам'яті (Йом га-Шоа), який припадає на час повстання у Варшавському гетто за єврейським календарем. З одного боку, ми постійно живемо всередині цього консенсусу про Голокост. З іншого боку, ми переживаємо цю травму дуже активно один день на рік, а решту часу живемо спокійно. Таким чином,

співпереживання травм каналізовано в одну історичну дату, яка є загальнодержавним Днем пам'яті. На мій погляд – це суперечність, але це факт.

До цього протиставлення – широкий консенсус і «колективне несвідоме» пам'яті про Голокост, з одного боку, її обмеженість та інструментальність, з іншого, – слід додати суперечливе місце Східної Європи в ізраїльському баченні світу та самих себе. Це вже інша тема – сприйняття ізраїльтянами минулого єврейського народу в діаспорі як історії постійних переслідувань, погромів тощо. У такій картині світу Східна Європа, природно, знаходиться у центрі єврейських страждань упродовж історії, а Голокост є закономірним результатом усіх попередніх переслідувань.

Микола Боровик (меморіал «Концентраційний табір Захсенбург»), Німеччина), дискусіант

Обидві доповіді, які ми прослухали – це певні варіанти інструменталізації пам'яті про Голокост, використання її як інструменту для певної трансформації суспільства для якогось проекту майбутнього. І також обидві доповіді – є доповідями про певні проекти ідентичності. Ці теми ставлять питання про ефективність, про те, що може така пам'ять, що може робота з пам'яттю і чого вона не може робити, які виклики вона з собою несе? Доповідь Семена Гольдіна була про національний варіант, про національний випадок. І у цьому сенсі ми бачимо, наскільки ефективно було його використано. Але хотілось би більше почути ось про що. Коли ми говоримо про проект «ми», дуже важливо почути, хто такі «вони» і яким чином формувався, трансформувався образ іншого в єврейській пам'яті про Голокост, нерідко ретроспективно? Наприклад, у випадку, з українцями, як писав колись Я.Грицак, до Другої світової війни, українців як окремої нації майже не існували для євреїв. Але ми бачимо, що після війни образ українця був сконструйований певним чином і то був складний образ. Тобто українці були ретроспективно націоналізовані. І ще одне питання, яке виникає тут, коли ми говоримо про трансформування певної ідентичності на базі пам'яті про трагедію. Це і українська ситуація також, у випадку з Голодомором. Ізраїльський випадок очевидно парадигмальний і для нас. У цьому сенсі виникає питання, як жити в світі, де все одно залишаються нащадки тих, хто вбивав? Особливо, якщо ці нащадки ідентифіковані колективно. Це також про поляків і українців, наприклад. Це дуже складне питання, наскільки в цьому світі така ідентичність виявляється продуктивною, наскільки це соціально продуктивно?

Друга доповідь, Кая Струве, стосувалася певного варіанту наднаціональної ідентичності, або як варіант, я би сказав, антинаціональної, або антинаціоналістичної ідентичності. Починаючи з 2000-х рр. Голокост став ідеологічною базою для об'єднаної Європи, яка втратила ідеологічні підстави для існування після падіння комунізму. І ми бачимо, що Європа, після 30 років панування цієї теми (Голокосту) в політиці пам'яті – це інша Європа і краща Європа, у сенсі прав людини і прав меншин. З іншого боку, ми бачимо, що Європа не така єдина, як би це уявлялося, якби ця політика стала абсолютно успішною. І коли я міркую над тим, як працює ця рамка, цей проект, який був задуманий проти націоналізмів, він все одно заганяє дискусію в національну рамку, коли ми говоримо про національну відповідальність, про національне каяття. Знак змінився, але рамка лишається. Коли ми дивимося на Європу сьогодні, то бачимо, що не все так добре в цьому сенсі. Очевидно нам потрібна складніша картина. Східна частина Німеччини, наприклад, в цьому сенсі більше подібна на Польщу, ніж на західну її частину. У Сполучених Штатах Америки ця тема Голокосту нерідко потрапляє в конфлікт із запитом активістів руху за права чорношкірого населення. Ніби це про одне й те ж саме, але все одно виникають конфлікти.

Також треба пам'ятати, коли ми говоримо про роль Голокосту в сучасному світі, що Європа і Америка – це не весь світ. І тут, мені здається, є дуже важливою думка Майкла Розберга про те, що пам'ять не є обмеженим ресурсом, що пам'ять – це не гра з нульовою сумою. Не обов'язково, коли ми пам'ятаємо одних жертв, то забуваємо інших. Не обов'язково є суперечність, коли ми пам'ятаємо когось більше, то тим самим «крадемо» пам'ять у когось іншого. Мені здається, що ця думка є надзвичайно продуктивною для сучасного світу.

Семинар «Суб'єкти пам'яті»

Теми для обговорення:

- жертви та їх нащадки: межі прав на пам'ять;
- українська спільнота – проблема «комплексу меншовартості»;
- єврейська спільнота – проблема «винятковості трагедії»;
- ромська спільнота – проблема «закритості пам'яті»;
- «радянський народ» як суб'єкт пам'яті – вчора й сьогодні;
- пам'ять про Голокост та інших жертв Другої світової війни як інструмент «боротьби за Україну» (внутрішній і зовнішній аспекти);
- пам'ять про жертв війни в контексті міжнаціональних стосунків.

Сергій Ком (Інститут історії України НАНУ, Київ), модератор
Вступне слово

Бабин Яр у Києві, який став планетарним символом скорботи і страшною пам'яті-застереження для людства. Прах понад 100 тис. чоловіків, жінок і дітей, жорстко знищених нацистами під час окупації Києва в роки Другої світової війни, перетворив його у величезну братську могилу, яка стала священним місцем для багатьох націй та народів.

Чи існують межі прав на пам'ять жертв Бабиного Яру для їхніх нащадків? Як поєднується індивідуальна пам'ять родин, члени яких були замордовані нацистами з колективною пам'яттю національних спільнот і далі – на рівні єдиної політичної нації? Чи ця пам'ять буде сепарована і диференційована на сегменти максимум національних спільнот, чи вона стане спільною синергією пам'яті про Голокост як найбільш виразного втілення антилюдських концепцій нацистського режиму разом із подібними йому злочинами масового знищення людей задля того, аби така трагедія ніколи не повторилася в історії цивілізації?

Запланована дискусія навколо проблем «виняткової трагедії» єврейської спільноти, труднощі реконструкції трагедії ромської спільноти у зв'язку з певною «закритістю пам'яті» (імовірно, через не просто вікові, а тисячолітні традиції устрою життя ромів, яких вони дотримуються дотепер), видаються важливими з кількох міркувань. Пам'ять про Бабин Яр, жертви Голокосту та інші жертви, про те, як вона інструментується і виходить на рівень внутрішніх і зовнішніх аспектів боротьби за сучасну українську державу, за її імідж у світі та, зрештою, за саме її існування – це не лише теоретичні питання. Усі ми є свідками того, що вони активно впливають на суспільну рівновагу та викликають значну суспільну напругу.

Пам'ять про Бабин Яр пройшла складний шлях: перший біль, десятиріччя замовчувань, вимушені визнання у спотвореному вигляді, правда. Шок перших повоєнних років, що викликав порив до увічнення пам'яті жертв нацистів, швидко змінився тривалим періодом забуття: комуністичне керівництво СРСР наклало табу на будь-які згадки про Бабин Яр. Більше того, у 1950-ті рр. був розроблений диявольський проект побудови тут парку розваг і танцювального майданчика. Лише 1976 р. тоталітарний режим змушений був визнати факт трагедії Бабиного Яру, встановивши пам'ятник жертвам нацизму. Але це визнання було лише напівправдою – жертвами нацизму визнано абстрактних «радянських громадян». У добу горбачовської «перебудови», уперше після довгих років забуття, знову відкрито заговорили про те, що в Бабиному Яру нацисти знищували євреїв та ромів. Але лише після проголошення незалежності України правда про Бабин Яр стала повною – через визнання, що це місце також стало останнім притулком для сотень членів Організації українських націоналістів, знищених гестапо в окупованому Києві як «ворогів Райху».

Здавалося б, відбувається цілком природний процес поглиблення пам'яті про трагедію Бабиного Яру, поступове та поетапне «розпредмечування предмету» (за Гегелем). Але несподівано постала проблема самого права на пам'ять. З середини 1990-х рр. мені довелося

стати учасником багатьох подій, пов'язаних зі вшануванням пам'яті жертв Бабиного Яру, а з початку 2000-х рр. і до 2019 р. – брати участь у роботі всіх державних організаційних комітетів із цього питання. Упродовж цього часу були спроби штучно політизувати це питання та викликати суспільне протистояння щодо нього. З приводу одних пам'ятних дат відбувалися цинічні і провокативні напади на єврейську Менору в Бабиному Яру, до інших – мали місце підпали і повалення Пам'ятного хреста на честь знищених гестапо учасників підпілля ОУН, чи обливання червоною фарбою пам'ятника закатованій нацистами поетесі Олені Телізі. Був демонтований першовстановлений пам'ятник-кибитка полеглим ромам і розбитий ще один пам'ятний знак, установлений після цього ромською громадою.

Під час спільних заходів зі вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру з боку окремих представників єврейської спільноти з'являлися гасла на кшталт «Ми не дозволимо перетворити Бабин Яр на комунальну квартиру» та роздавалися листівки проти тієї ж Олени Теліги зі сфальшованими ксерокопіями антисемітських публікацій, нібито за її підписами, одну з яких я спростував безпосередньо під час засідання державного оргкомітету.

Під час моїх зустрічей із братами, сестрами й дітьми тих учасників підпілля ОУН, які загинули в Бабиному Яру, дехто з них уперше довідувався, де та як загинув їхній родич, який у далекому 1941 р. юнаком вирушив на Київ у складі так званого Буковинського куреня. Хтось малими дітьми був свідком, як їхнього батька-киянина, котрий повірив в ідеали відновлення Української Народної Республіки і вступив у підпілля ОУН, арештовувало гестапо на їхніх очах та які довгі десятиліття радянської влади жили з тавром «дітей зрадника Батьківщини й пособника нацистів». У когось нацисти розстріляли брата, а сестра після катувань у гестапо втратила зір. Але все своє життя у СРСР вони мусили мовчати про ці жертви. І важко передати словами емоції та відчуття, коли ці люди вперше вже на схилі своїх літ побачили прізвища своїх рідних, вибиті на граніті в Бабиному Яру. То чи мають такі люди право на пам'ять? Адже деякі рецензенти державної Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру наполегливо рекомендували узагалі викреслити з пам'яті й не згадувати жертви підпілля ОУН. Але чи це було б правильно та гуманно? І чи це відповідало б вимогам історичної правди і справедливості?

Михайло Тяглий (Український центр вивчення історії Голокосту, Київ), доповідач **«Суб'єкти пам'яті»**

У своєму виступі використаю термін, який було запроваджено у студіях з вивчення історичної пам'яті, а саме «агенти пам'яті» – тобто ті, хто пережив значні трагічні події або їхні нащадки, та ті, хто з ними себе ідентифікує і співвідносить із цим колом постраждалих.

Одним із наслідків Голокосту та пізніших трагічних явищ стало те, що в рамках концепції про права людини поступово формуються й інші напрями – це права культурні, і право на пам'ять. Починаючи з 2000-х рр., є помітними спроби ООН накопичити досвід в цій галузі. Згадаю доповідь 2014 р. спеціального доповідача у сфері культурних прав Ф.Шагід, в якій вона підбиває підсумки різних спроб меморіалізації в різних суспільних контекстах та виокремлює низку прав, яких дотримуються або ні у цих випадках. Звісно, це має не абстрактний характер, а безпосередньо притаманне проблематиці меморіалізації Бабиного Яру. Отже це, передусім, право постраждалих на поширення інформації про їхнє страждання. Друге – право на встановлення справедливості. Третє – право на відшкодування збитків. Четверте – гарантія неповторення цих злочинів у майбутньому. Щодо третього, то тут ідеться не лише і не стільки про відшкодування матеріальне (хоча це теж важлива складова будь-якого процесу подолання наслідків трагічних подій), а й символічне відшкодування – тобто право на увічнення пам'яті загиблих та належну комеморацію жертв.

Якщо пригадати різні спроби примирення з минулим, що мали місце в різних суспільствах, – через досвід Аргентини, де воно відбувалося завдяки внутрішнім ресурсам суспільства, іспанський досвід з його «пактом забуття», досвід Німеччини, досвід ПАР, де примирення з минулим відбувалося через не юридичну, а, так би мовити, етичну спробу досягнути масштаби того лиха, що було скоєно, та інші – розуміємо, що випадок України відрізняється деякими

рисами. Перше – це та часова дистанція, яка розділяє злочин і сучасність. Але це не просто часова відстань. Українське суспільство та держава – це не ті суспільство та держава, де були скоєні ті злочини. Маються на увазі процеси націоналізації історії, що відбуваються в нашому суспільстві. Це те, що в нашому випадку осягнення історії відбувається в контексті створення сучасної української політичної нації. Воно дає можливість інакше підійти до пам'яті про злочини, що були скоєні на цих теренах 80 років тому.

Концепція цього семінару формувалася передусім крізь призму етнічних питань, зокрема етнічних жертв: євреїв, ромів, української спільноти, радянських військовополонених, значна частина яких була етнічними росіянами. Але питання ідентичності можуть бути сформульовані і навколо інших категорій та чинників – професійних, гендерних, вікових тощо. Особливістю «державного» (за всієї умовності цього терміна, ураховуючи нинішнє ставлення держави до нього) проекту комплексної меморіалізації Бабиного Яру можна вважати те, що він, на відміну від «приватного» проекту Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (який застосовує постмодерністські засоби презентації етнічної трагедії за допомогою артінтервенцій), пропонує більш-менш традиційні засоби, але насправді виводить нас (майбутніх глядачів) на інший рівень: рівень сучасного сприйняття, яке сполучається зі сприйняттям нації політичної, гаслом якої має бути відомий вислів «ми не відповідальні за минуле, але ми відповідальні за пам'ять про минуле». Така дистанція – в різних смислах цього слова – від подій того часу дає змогу сприймати нині себе як рівних членів суспільства, безвідносно того, хто з наших предків був задіяний та на якому боці у тогочасних подіях.

Тим не менше, з огляду на те, який розклад сил є в суспільстві, які проекти меморіалізації Бабиного Яру існують нині та які суперечки точаться навколо них, не можна не приділяти увагу фактору етнічності. Якраз тією мірою, якою етнічність є, як хтось вважає, другорядним, а хтось – визначальним чинником у формуванні та презентації власних бачень того, якою меморіалізація має бути, чиї голоси мають в ній переважати, а чиї посідати периферійне місце. Тут слід наголосити на особливостях ставлення різних спільнот з притаманними ним колективними моделями пам'яті до цієї проблеми. Тут вже окреслили болісні епізоди, які мали місце у меморіалізації Бабиного Яру на початку 2000-х рр. Характерною рисою їх, починаючи від спроби Американського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» і завершуючи сучасним «приватним» проектом, є намагання заповнити вакуум, який є наслідком браку усвідомлення державою своєї ролі, а українським суспільством – того, якою має бути роль держави в модератії цього процесу. Через це, позаяк «святе місце пустим не буває», виникають приватні ініціативи, і українська влада систематично делегує розв'язання цієї проблеми якомусь одному з акторів, хай найпотужнішому – умовно кажучи, представникам єврейської колективної пам'яті, котрі пропонують проекти, що відповідають їхньому баченню того, хто є «головною жертвою» цього простору та чиї голоси мають домінувати. Аби мене не зрозуміли неправильно, хочу наголосити, що, говорячи про «єврейську колективну пам'ять», маю на увазі радше штучний конструкт – вона сьогодні розколота. Але услід за Я.Грицаком зазначимо, що будь-який національний проект можна вважати успішним, коли всередині його з'являється єврейська громада, лояльна до нього. В єврейській спільноті думки навколо меморіалізації Бабиного Яру розійшлися. Так, маємо кампанії українських євреїв із закликами про неприпустимість приватної меморіалізації та підтримку державної. Але їх не слід перебільшувати, такий рух лише набирає обертів. Тобто у середині єврейської громади немає поки що готовності розділити цей «палімпсест» із представниками інших громад.

З іншого боку, якщо казати про українську громаду, то я схильний сприймати цю позицію як оборонну. Спадає на думку Пам'ятний хрест, що його встановлено українським націоналістам у Бабиному Яру. Як показують роботи молодих дослідників, навіть не всі з тих 64 членів ОУН, які значаться на плиті поряд як жертви Бабиного Яру, загинули в Києві. Історія українсько-єврейських стосунків саме навколо Бабиного Яру сповнена проблемами, і деякі з них просто неможливо сьогодні аргументовано розв'язати, передусім через брак джерел: ми потрапляємо до ситуації, коли одні й ті ж історичні джерела можуть спричиняти діаметрально протилежні трактування. Наприклад, історія з газетою «Українське слово», яка була дуже важлива для розбудови української справи, з іншого боку – публікувала антисемітські статті та заклики сповіщати німецькій владі про євреїв, що переховувалися. Цього достатньо, аби звинуватити

газету в антисемітизмі – так і роблять представники, умовно кажучи, єврейської колективної пам'яті. Але тут постають ще запитання: А наскільки газета мала свободу? Наскільки це було ціною її виходу? Наскільки такі матеріали ініціювалися місцевою українською громадськістю? Усе це спричиняє суперечності між різними видами етнічної пам'яті.

Веду до того, що сучасний проект меморіалізації Бабиного Яру, який би базувався на розумінні цінностей політичної нації та сучасників, котрі дивляться ретроспективно, аби винести уроки з минулого, він нашттовується на те, що основні агенти пам'яті у цьому процесі є донині такими, які існують і презентують себе у старій етнічній парадигмі. Вони не хочуть змінюватися, немає діалогу між ними, готовності до розуміння один одного. Я вже не кажу про вчинок В.Брандта, який став на коліна в 1970 р. перед пам'ятником жертвам Варшавського гетто, але принаймні має бути готовність до діалогу у сенсі того, аби продемонструвати: «Ми знаємо, що є така можливість, ми не виключаємо розмови про це, ми хочемо дати вам знати, що ви про це знаєте і розуміємо ваш біль». Це створило б умови для діалогу, який уможливив би перехід на той рівень погляду на події минулого не очима безпосередніх учасників цього минулого, а отже – конфліктуючих сторін, але на інший рівень, який би вможливив діалог і створив умови для примирення.

Ігор Щупак (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Дніпро), співдоповідач

Хотів би звернути увагу на питання про жертви Голокосту, а також інших геноцидів, та про збереження пам'яті про трагедію їхніми нащадками.

Думка проте, що безпосередніх свідків Другої світової війни, Голокосту і трагедії у Бабиному Яру вже немає, – помилкова. Такі свідки ще є. Так, улітку цього року ми провели експедицію «Слідами Голокосту» по Одеській обл., організовану Музеєм «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» та Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» спільно з нашими партнерами зі США й Литви. Під час цієї експедиції ми зустрічалися з багатьма свідками Голокосту віком від 85 до 103 років. Серед них були люди з абсолютно світлою пам'яттю та ясним уявленням про те, що відбувалося.

Звичайно, ми побачили, що чимало опитаних нами свідків свій особистий досвід вписували у контекст того, що вони читали, бачили по телебаченню та в кіно впродовж свого подальшого життя. Почуті нами історії треба корелювати, – як завжди це робиться з матеріалами «oral history». Та головне – ми все ще маємо можливість отримувати інформацію безпосередньо від свідків Голокосту; і ці надзвичайно важливі джерела досі не були зафіксовані та систематизовані. Є ще важливий моральний аспект цієї роботи – те, що ми маємо допомогти зберегти родинну, індивідуальну пам'ять людей.

Варто звернутися ще до одного аспекту проблеми пам'яті. Нині є багато таких «агентів пам'яті», як діти, онуки, рідні свідків Другої світової війни та Голокосту. 26 вересня 2021 р. у Дніпрі Об'єднана єврейська община України провела з'їзд нащадків Праведників народів світу. Представники 32 родин із різних областей України приїхали до нас для того, щоб ми поспілкувалися з ними, записали їхні спогади, разом ушанували пам'ять рятівників євреїв під час Другої світової війни. Серед запрошених – люди, які були дітьми під час війни, але й вони певною мірою брали участь в акціях порятунку. Один із прикладів – чоловік, який був 6-річною дитиною під час війни, зараз розповідає: він першим побачив «акцію знищення» та повідомив свою родину про те, що нацисти вбивають євреїв, і треба допомогти дітям, яким загрожує смерть. Цьому чоловіку не було присвоєно звання Праведника народів світу, як іншим членам його родини, але і його крихти пам'яті заслуговують на повагу та збереження.

Одне з важливих питань, на якому ми маємо зосередитися, пов'язане з мотивацією рятівників євреїв під час Голокосту. Що спонукало людей ризикувати власним життям і життям своїх рідних заради того, аби врятувати часто абсолютно незнайомих людей? Очевидно, ані релігійні, ані політичні інтереси не були пріоритетними, а головну роль відігравали суто людські, моральні якості. Ці слова можуть здатися «банальними», але наскільки глибокими і

людськими вони виступали тоді, коли, як писала Ганна Арендт, панувала «банальність зла». Ми продовжуємо дослідження мотивації рятівників євреїв, які виявляли людяність у нелюдський час (за словами Жанни Ковби). Хоча, очевидно, це одне із тих питань, точної та повної відповіді на яке ми ніколи не знайдемо.

Серед тих, чий спогади ми намагаємося зберегти, – це й ті люди, які мали причетність до жертв Голокосту; і мали відношення до «bystanders» – «сторонніх спостерігачів» трагедії; і до тих, рідні та близькі яких брали участь у злочинах. Нам удалося зафіксувати спогади родичів представника німецької спільноти, «фольксдойче», як їх називали під час війни, котрі в одному селі здійснили вбивство місцевих євреїв. Незабаром ці матеріали будуть оприлюднені нашим Інститутом «Ткума» і Музеєм Голокосту.

Хочу згадати ще один випадок, – «Історична правда» надрукувала про це мій матеріал. Сюжет пов'язаний із тим, що донька офіцера вермахту досліджувала історію свого батька в Україні. Я не буду називати прізвища цієї жінки та її батька, тому що навколо цієї історії виникло багато інспірацій. Суть полягає в тому, що батько цієї жінки був офіцером айзатцкоманди С6 (Ц6), яка здійснювала вбивства євреїв у Дніпропетровську, а також причетна до вбивства пацієнтів психіатричної лікарні в Ігрені. Серед тих жертв був і реб Дов-Бер Шнеерсон, брат любовичського ребе Менахема-Мендела Шнеерсона. Після війни згаданий німецький офіцер був засуджений за воєнні злочини. У 1996 р. він помер. А його донька стала шукати сліди історії; їй пощастило знайти відповідні архівні документи про участь батька у війні. Кілька років тому жінка приїхала в Україну і побувала у Дніпрі. До речі, під час зустрічі в Музеї Голокосту наш співробітник Павло Поллюль розповів, що його дядько, німець за національністю, теж був серед жертв цієї зондеркоманди. Про те, що дочка нацистського злочинця приїхала спокутувати його провини, багато писали ЗМІ. Але після цього розгорівся великий скандал. Ця жінка та її представники писали листи, в яких повідомляли, що ніякої спокути не було, бо жінка не несе відповідальності за злочини свого батька. Вона просто хотіла дізнатися щось, аби зберегти пам'ять...

До цього хотів би додати, що, коли ми говоримо про «агентів пам'яті», то маємо згадувати всіх її носіїв – звичайно, жертв, а також і свідків, і злочинців. І при аналізі отриманих свідчень треба використовувати відповідні наукові методи.

Далі хотів би сказати кілька слів стосовно згаданого тут під час дискусії так званого «комплексу меншовартості української спільноти». Я вважаю, що навіть тоді, коли Україна була у складі Російської імперії чи Радянського Союзу у статусі колонії, вона залишалася суб'єктом історичного розвитку. Український народ завжди був суб'єктом історії, а не об'єктом. І тому саме з точки зору суб'єктності важливо розглядати питання минулого.

Щодо питання про «винятковість трагедії» для української чи єврейської спільноти я хотів би сказати таке. Є народи – носії свідомості про винятковість їх національної історії, їх національної трагедії. До таких народів можна віднести і євреїв, і українців, вірмен, ірландців та багатьох інших. Національна трагедія була і є важливим чинником національної ідентичності. Та важливо, щоб це не перетворювалося на «змагання національної віктимності», що можна назвати синдромом «хворого пенсіонера», коли представники різних національних спільнот сперечаються, кого більше нищили, хто більше страждав. Не можна на потребу цього «змагання віктимності» маніпулювати цифрами та фактами, заперечувати наукові дослідження заради сумнівних цифр, які згодом будуть спростовані. Це може нашкодити пам'яті про національну трагедію, про геноцид.

Що стосується Голокосту, то часто звучить теза про «унікальність» трагедії євреїв або його «універсальність», у тому розумінні, що Голокост був класичним зразком геноциду. Професор Є.Бауер запропонував тези про «універсальність» та «безпрецедентність» Голокосту. «Універсальність» – тому, що схожі елементи повторюються в інших геноцидах, а «безпрецедентність» – тому, що в такому вигляді геноцид найбільш яскраво отримав втілення саме в Голокості. До речі, Є.Бауер пише, що типологічно найближчим до Голокосту був вірменський геноцид. Також ми пам'ятаємо, що Р.Лемкін, досліджуючи геноциди, робив це на прикладах українського Голодомору, вірменського геноциду та Голокосту.

І остання теза. Коли ми вивчаємо геноцид – Голокост, чи Голодомор, чи депортацію кримськотатарського народу, чи вірменський геноцид, – очевидно, що насамперед ми маємо ставитися з великою повагою до пам'яті про жертв геноцидів. Проте у вивченні геноцидів

треба говорити не тільки про знищення, а й про подвиг опору геноциду (зокрема активного, збройного), і про рятування деяких із тих, хто був приречений на смерть. Це надзвичайно важливо і з наукової точки зору, і з моральних, етичних міркувань.

Оля Гнатюк (Варшавський університет, Польща; Національний університет «Києво-Могилянська академія»), співдоповідачка

Я хотіла би почати з тих моментів, на яких акцентували увагу Ігор Шупак і Михайло Тяглий, тобто праві на увічнення, комеморацію, а також на трактуванні Голокосту як геноциду, і, водночас унікальної події в історії. На мою думку, з синдромом віктимності (комплексом жертви) змагається велика частина народів світу.

Варто розпочати з пам'яті про Голокост, і зокрема Бабин Яр, одразу після війни. Тобто йдеться про дуже короткий відтинок часу поміж пізньою осінню 1943 р., коли звільнено Київ від німецької окупації, і до осені 1946 р., себто закінчення основних процесів в Нюрнберзі. Між 1943 і 1945 рр. війна ще триває, на фронті і на окупованих територіях гинуть люди, Голокост продовжується. Але вже частина раніше окупованих територій звільнена. Після того, як радянська влада повертається до Києва, стають відомими масштаби вбивств у Бабиному Яру, як і в багатьох інших місцях по всій Україні. Всюди створюються комісії до вивчення нацистських злочинів. У той час, тобто до Нюрнберзьких процесів, громадська думка доволі добре поінформована про масштаби і суть злочинів. Особливу роль відіграли письменники. Варто звернути увагу на твори двох авторів – Василя Гроссмана «Україна без євреїв» (1943 р.) і вірш Миколи Бажана «Яр». Написаний у листопаді 1943 р. радянський вірш не є таким прямим, але там сказано про цей злочин як про величезну трагедію і немає сумнівів, чия – саме єврейську. Цей вірш аж до 1990 р. не публікувався, оскільки після закінчення війни, а особливо після завершення Нюрнберзького процесу радянська влада намагалася стерти пам'ять про страждання й нав'язати нову, винятково героїчну версію «перемоги».

Українські письменники писали про трагедію Голокосту, але ці твори або вилучили з літератури, як вірш М.Бажана, або «вилучили» самих письменників, як Ольгу Дучимінську. Це – письменниця, свого часу відома на Галичині, приятелька Івана Франка, Ольги Кобилянської, редакторка «Жіночої долі», активна діячка жіночого руху, авторка багатьох прозових і поетичних творів. Після Другої світової війни залишилася у Львові. У 1945 р. вона опублікувала невелику повість під назвою «Еті». Це історія єврейської жінки, яка втекла з палаючого гетто у Львові, знайшла прихисток у своєї давньої знайомої, старенької вчительки (тут видно схожість із біографією самої авторки). Оповідання було пристосоване до радянських умов, що виявляється у закінченні, яке штучно пришите до твору про привітання солдатів Червоної армії і бажання героїні шукати нового життя у визволеному краю. Оповідання з'явилося в «Радянському Львові» і стало першим прозовим твором, присвяченим пам'яті євреїв, загиблих у гетто, і тим, хто вцілів. 1947 р. оповідання «Еті» піддав нищівній критиці Михайло Пархоменко, радянський «гауляйтер від літератури», який виступив, так би мовити, у ролі прокурора. Відтоді Ольга Дучимінська не опублікувала жодного твору. Два роки пізніше 66-річну жінку арештовано: їй інкриміновано співучасть у вбивстві Ярослава Галана. Її засудили до 25 років ув'язнення, з очевидним розрахунком, що вона мала не вижити. Але вона на зло радянській владі вижила. Рукописи й листування вилучили та знищили. У тюрмі, таборах Дучимінська залишилася до 1958 р., після звільнення її не реабілітували й не повернули майна. Дучимінська до кінця свого довгого життя тинялася по людях. Легко собі уявити, як це виглядало у випадку понад 90-річної жінки.

Отже, вилучали не просто самі твори, а і людей «вилучали». Тобто стирали пам'ять разом із людьми. Так радянська влада боролася з «буржуазним націоналізмом». І чи цей націоналізм був український, чи єврейський – не мало жодного значення. Носії пам'яті про трагедії Другої світової війни, носії національної ідентичності, мали, згідно зі сталінською політикою, зникнути з лиця землі.

На противагу цій історії автентичного свідчення про трагедію львівських євреїв можна навести іншу історію, яка зображена у фільмі Агнешки Голланд «У темряві» (2012 р.). Уперше цю історію розповів Владімір Беляєв. Його репортаж зі звільненого Львова з'явився під назвою «Свет во мраке» у квітні 1945 р. на сторінках московського журналу «Огонёк». Відтоді впродовж наступних двадцяти років Беляєв над ним працював доволі прискіпливо. Кожне видання цього твору підлягало змінам, які вносив сам автор, або йому «допомагали». І кожна наступна версія мінjala акценти, так, щоб наголосити на співучасті українських «буржуазних націоналістів» у вбивстві євреїв. Натомість самі євреї, герої цього репортажу, втрачали ознаки своєї національності. Тобто вже не йшлося про євреїв, а йшлося про «радянських громадян». З якого доброго дива радянські громадяни у Львові, це вже не мало значення. Історія цього твору, якщо її простежити від 1945 р. до 1980 р., добре показує, як проводилася політка пам'яті щодо Другої світової війни, як стиралася пам'ять про Голокост і взагалі про цивільні жертви.

На мою думку, дослідникам і громадській думці необхідно звернути увагу на різні спроби збереження цієї пам'яті. Це неправда, що жодного українського слова про Бабин Яр і Голокост не прозвучало. Правдою натомість є те, що з цим словом боролася радянська влада та її конкретні представники – чи це були літературні діячі, літературні критики, чи партійні функціонери. Спроби збереження пам'яті були. Але були також і злочини проти цієї пам'яті.

І вже насамкінець – про синдром віктимності, про який говорив пан Ігор Щупак. Я волю називати його егоїзмом власного болю. З одного боку, – це природне відчуття. Але з іншого боку, для людини природно виявляти також й емпатію. І егоїзм власного болю можна подолати винятково емпатією та розумінням того, що це наша спільна історія, наша спільна доля.

Микола Боровик (меморіал «Концентраційний табір Захсенбург», Німеччина), дискусант

Стосовно суб'єктів пам'яті, важливо зазначити, що ми всі, тут присутні, є суб'єктами пам'яті. Ми не є солдатами якихось спільнот, ми тут також представляємо самих себе, і ми своїми текстами конструємо те, що є колективною пам'яттю, або називається колективною пам'яттю. На це мало звертали увагу на початку, але коли цей дискурс колективної пам'яті почав формуватися, то такі люди, як П'єр Нора або Яель Зерубавель, вони так само конструювали, як і вивчали. А можливо, більше конструювали, ніж вивчали. І цю колективну пам'ять як сконструйований дискурс мало ще досліджують, і це дуже важливо тримати на увазі, адже це також накладає велику відповідальність і на нас. Але, з іншого боку, і полегшує наше завдання. Я не сподіваюся, що ми знайдемо тут якісь універсальні відповіді, проте сподіваюся знайти якісь відповіді для себе.

У контексті інших тем, що тут заявлені, – щодо жертв, нащадків, меж прав на пам'ять – дуже цікавою була думка Михайла Тяглого з приводу того, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять. Хочу додати, що за пам'ять ми не можемо відповідати цілком, я не дуже вірю в те, що пам'ять аж настільки може бути конструйована й маніпульована. Якоюсь мірою – так, але не цілком. За що ми відповідальні цілком, так це за майбутнє. Очевидно, що те, що ми пам'ятаємо, те, що ми конструємо як пам'ять, виходить із того проекту майбутнього, який ми хочемо отримати. Минуле та пам'ять для нас, у певному смислі – це ресурс, з якого ми хочемо щось отримати, із чого ми можемо побудувати світ, який нам подобається, або який ми вважаємо правильним.

У цьому сенсі я хотів би згадати доповідь пана Ігоря Пошивайла. Він зазначив, якщо ми говоримо про жертв і злочинців, то хто такі злочинці – відомо. То я б сказав навпаки. Відомо, хто такі жертви. Так сталося, що їх вбивали, тому що вони були такі. Їх убивали, тому що вони були євреї, їх убивали, тому що вони були роми. Зі злочинцями – складніше. Хто такий був умовний Петро Петрович Петренко, який допомагав німцям у Бабиному Яру вбивати євреїв? І далі – це наша відповідь на питання, хто він такий. Це ми конструємо групу, до якої він належить. Чи він українець, чи він український націоналіст, чи він радянська людина? Цю групу конструємо ми, виходячи з того, що ми хочемо отримати від цієї пам'яті, який проект майбутнього ми будемо.

І у цьому випадку, те, що ми маємо зараз, я це називаю ретроспективною націоналізацією. Коли ми злочинців ретроспективно націоналізуємо, зараховуємо до якихось національних груп, умовно кажучи, конструємо. Конструємо українців як об'єкт цієї історії, про яку ми зараз з вами говоримо.

Ще хотів додати про один показовий момент. Коли я писав рецензію на історичний наратив Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», там був один розділ «Рятівники». І у цьому розділі історичного наративу МЦГБЯ було дві проблеми. Чому саме ці люди були українськими рятівниками? За якими критеріями можна зараховувати рятівників до українців? Так само, як до Праведників народів світу можна зараховувати українців, що це українці саме? А другою проблемою там був довгий перелік мотивів, чому саме ці люди рятували євреїв. І з цих пунктів якось так складалося, що їх національна належність не мала суттєвого значення. Але при цьому, вони розглядаються в окремій главі як українські, тому що існує ця рамка націоналізації. Ми націоналізуємо злочинців, відповідно, ми маємо націоналізувати і праведників. І ця рамка націоналізації заганяє всіх цих людей у якусь таку схему. А потім, коли ми отримуємо результат такої ретроспективної націоналізації, ми далі отримуємо проблему конфліктів різних національних наративів, пам'ятей.

Я пробував уже на цій конференції ставити питання, чи не доцільніше замість деконструкції національних рамок ставити якісь антропологічні питання, коли йдеться про таку трагедію? Про те, що ми можемо очікувати від свого сусіда, коли падає державна влада, коли більше немає права? Незалежно від того, якою він мовою говорить. Що ми від людини можемо очікувати, як вона починає поводитися, коли під загрозу потрапляє життя її дітей? Пітер Новік у «Голокост у США» сформулював питання так: «Чи морально чинили люди, які рятували євреїв, підставляючи під загрозу смерті своїх дітей?». Це страшне питання, на нього немає відповіді, і він сам не відповів. Такі питання набагато складніші, за національне покаяння для людей, які не мають прямого стосунку до якогось злочину. На відміну від питання: «Що я сам у цій ситуації зробив би?».

Невелика ремарка щодо ОУН. Якщо в національній рамці це розглядати, то це проблематично. Але мені здається, що важливішим є питання не про те, де ці люди з ОУН були вбиті, у Бабиному Яру чи деінде. Важливішим є питання: «За що?». Які були причини? Якщо ми так подивимося, то очевидно, що Бабин Яр – це місце Голокосту, геноциду євреїв, перш за все. Якщо там хтось ще був убитий, то це не міняє звучання цього символу як місця пам'яті. Це місце пам'яті, це не просто фізичний об'єкт, точка на карті, де ще щось сталося і після цього це нібито змінює значення і смертей тих інших людей, і значення самого цього місця. Я не думаю, що це так. Тому що місце пам'яті – це теж конструкт на основі якихось подій, і ми не вільні у цьому конструюванні. І це місце пам'яті про Голокост, перш за все.

Семінар «Об'єкти пам'яті»

Модераторка *Вікторія Яременко* (Український інститут національної пам'яті)

Теми для обговорення:

- чи можна пам'ять про жертв Голокосту об'єднувати з пам'яттю про інших жертв Другої світової війни?
- як сумістити в одному меморіальному просторі пам'ять про жертви двох геноцидів – євреїв і ромів?
- чи є пам'ять про українських націоналістів пам'яттю про жертв чи злочинців?
(як об'єднати в одному меморіальному просторі пам'ять про різних жертв, коли одна з жертв вважає інших переслідувачами)
- приховані конфлікти: вшанування пам'яті німецьких полонених, радянського підпілля та полонених червоноармійців (з урахуванням того, що в Бабиному Яру розстрілювали лише політпрацівників, комуністів та євреїв).

Іван Патриляк (Національний університет ім. Тараса Шевченка), доповідач

Усі жертви Бабиного Яру належать до різних категорій (залежно від типу злочину, застосованого проти них). Євреї та роми – жертви злочину геноциду (вбиті за етнічним принципом), не несли щонайменшої реальної політичної, військової, соціальної або економічної небезпеки нацистському режимові. Ментально хворі й неповносправні люди – жертви злочину проти людяності (вбиті за медичними показниками), не несли щонайменшої реальної політичної, військової, соціальної або економічної небезпеки нацистському режимові. Військовополонені всіх груп – жертви воєнного злочину (вбиті за щонайменші «провини» або за принципом належності до комісарської групи, за опір нелюдському поводженню в полоні тощо). Цивільні заручники – жертви воєнного злочину застосування колективної відповідальності. Комуністичні підпільники й українські націоналісти – жертви політичного терору (вбиті за спроби чинити опір системі нацистської окупації й переслідування власних політичних цілей). Кримінальні злочинці – жертви спрощеного кримінального судочинства нацистських окупантів.

Кожна з перерахованих вище категорій (об'єктів пам'яті) потребує свого типу вшанування, яке має бути обумовлене розумінням того, «чому вшановується та чи інша категорія жертв». Якщо щодо перших чотирьох категорій (євреї та роми, ментально хворі, військовополонені, цивільні заручники) немає жодних запитань, то щодо останніх трьох такі запитання є. Найпростіше з кримінальними злочинцями, про них можна згадувати в контексті спрощеного кримінального судочинства, достеменно встановивши «ступінь провини» і рівень покарання. Ця категорія жертв – гарна ілюстрація того, яким безоглядним був «німецький порядок» у Києві.

Щодо підпільників-комуністів й українських націоналістів питання стосуються, здебільшого, того, що окремі представники обох груп підозрюються у злочинах проти цивільного населення (комуністичні підпільники до 1941 р. нерідко були співробітниками НКВС, причетними до диверсій у Києві, які стали приводом до масового і швидкого винищення євреїв та подальших постійних убивств заручників із цивільного населення; націоналістів нерідко звинувачують у тому, що вони сприяли фізично чи ідеологічно або, принаймні, не опиралися винищенню євреїв нацистами). Їх ушанування повинне виходити з тієї засади, що вони вшановуються не за злочини (реальні чи гіпотетичні) а за те, що вони чинили опір нацистському режимові (у випадку і комуністів, і націоналістів) та боролися за незалежну Українську державу (у випадку націоналістів). Ушанування націоналістів як борців за незалежну державу, окрім усього іншого, також відповідає вимогам чинного законодавства.

Також важливо оперувати точною кількістю й установити поіменно всіх націоналістів, відстеживши їх біографії, оскільки серед них могли бути люди, які одночасно причетні до створення «української поліції» в Києві, котра, щонайменше, розшукувала та охороняла євреїв під час екзекуцій, і водночас рятували євреїв (випадок Романа Біди-«Гордона»), могли бути зовсім непричетні до винищення євреїв, а могли бути й ті, хто сприяв такому винищенню. Тобто тут важливо індивідуально знати кожен випадок. Ми ведемо мову про 621 оунівця, розстріляного або похованого в Бабиному Яру, а реально знаємо прізвища на порядок меншої кількості людей, що породжує різні домисли.

Олена Стяжкіна (Інститут історії України НАНУ, Київ), співдоповідачка

Проблема власного пам'ятання: замовчаний контекст, нав'язаний дискурс, можливі практики

Що пам'ятаємо? Чому пам'ятаємо те, що пам'ятаємо? У чиїх дискурсивних сценаріях відшукуємо проблемні точки та практики пам'ятання? Я зупинюся на трьох позиціях, які так чи інакше стосуються об'єктів пам'яті та відповідних (або не відповідних) практик фіксації та вшанування пам'яті.

Перша теза: Історичний контекст невидимої відповідальності. Об'єкти пам'яті про провину.

О.Бартов («Україна модерна», 2009, 15(4)) висловив не безперечну, але дуже плідну думку щодо неможливості просто розділити людей у часи Голокосту на жертв, злочинців та спостерігачів, оскільки навіть ті, які не брали участі та максимально відсторонилися від жахливих процесів, знали, що та як відбувається, а отже їхня бездіяльність була частиною злочину. Точніше цю позицію виклав Елі Візель у виступі 12 квітня 1999 р. в Білому домі у Вашингтоні «Ризики байдужості» та у промові в ООН у квітні 2005 р. У такий спосіб наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. було поставлено питання про провину союзників по антигітлерівській коаліції в Голокості. Питання ж про провину СРСР – як суттєвий аспект пам'ятання – так чи інакше залишається не промовленим із високих трибун і майже, за невеликим винятком, не вивченим.

Я тільки тезисно вкажу основні лінії, якими означено цю провину. Спираючись на роботи Л.Люкса, Г.Костирченка, А.Люстігера та інших можна побачити такі процеси, в яких СРСР може відповідати за, принаймні, нерятування євреїв, однак і за щось більше:

- замовчування нацизму та його ідеології щодо євреїв наприкінці 1930-х рр.;
- відсутність ідеологічної боротьби з нацистськими гаслами про «юдобільшовизм» упродовж війни та після неї;
- покинутість євреїв напризволяще – відсутність евакуації й така поведінка місцевої влади (втеча), яка, за висловом К.Беркгофа, свідчила про поведінку не рідної, а окупаційної влади;
- відсутність будь-яких спланованих партизанських операцій для запобігання масовим стратам євреїв;
- замовчування Голокосту від самого початку масових страт євреїв на окупованих територіях (перетворення євреїв на «мирних мешканців» у повідомленнях Радінформбюро);
- покарання пособників нацистів, але непокарання тих, хто грабував, доносив, видавав євреїв (відсутність покарання означала, що все це – не було злочином);
- підтримка (за замовчуванням чи неспростуванням) сталої концепції боягузтва й «ташкентського фронту», де, нібито, відсиджуються євреї (в такий спосіб влада перекладала свою провину втечі на євреїв, заміщаючи зневагу та звинувачення у свій бік на євреїв);
- «активний антисемітизм», який уже з 1942 р. просувався на вищих щаблях радянського керівництва: вже з цього періоду заклики до «російського патріотизму» містили у собі елементи антисемітизму (Л.Люкс);
- перші обмеження прийому євреїв на дипломатичну службу (згодом – повна заборона) із 1943 р. (Л.Люкс);
- відмова від публікації «Чорної книги» про звірства нацистів стосовно євреїв і подальше замовчування трагедії та заборона її меморіалізації;
- дозвіл на антисемітську (часом нацистську) риторику для вищого керівництва та для пересічного обивателя (слідчий Комаров у допитах Лозовського: «Євреї – подлий и грязный народ, [...] все евреи негодная сволочь, [...] все оппозиции в партии состояли из евреев, [...] все евреи по всему Советскому Союзу шипят против советской власти, [...] евреи хотят истребить всех русских») (цит. за: Л.Люкс);
- за півкроку до повторення: боротьба з «космополітизмом», справа ЄАК, «справа лікарів-убивць».

Метафорою радянського в Голокості є історія про фільм М.Донського «Сім'я Тараса», де вперше було показано масове вбивство євреїв (у Бабиному Яру), який зняли з прокату й поклали «на полицю» в 1945 р., та про великого актора Б.Зускіна, котрий зіграв у цьому фільмі лікаря-єврея, страченого німцями в кіно, а потім – у 1952 р. – страченого радянським керівництвом у реальному житті (Хикс Дж. Марк Донской і реконструкція Бабьего Яра).

Друга теза: Тяглість (а подекуди штучність) замовчування провини СРСР у знищенні радянських євреїв стала, серед іншого, підґрунтям для аналізу витоків, процесів, характеристики учасників «Голокосту від куль», що відбувався на території окупованої України.

Сучасні дослідники так чи інакше відтворюють концепт відсутності хоча б частки провини СРСР, зосереджуючись не тільки на злочинах нацистів (що є цілком справедливим та

правильним), а й на злочинах пересічних окупованих людей. Це також є справедливим, однак у цьому аналізі ролі та місця окупованих людей уживається лише одна – національна – ознака спільнот.

З урахуванням того, що радянські люди – в межах радянського дискурсу – маркувались як інтернаціоналісти, а від того євреї у відомостях маркувались як «мирні мешканці» без національності, такий ухил у бік «українських націоналістів» – «фашистських посіпак» – був нічим іншим, як ідеологічною кампанією. Не заперечуючи, утім, можливість і чесність аналізу виконавців/спостерігачів за національною ознакою, варто визнати, що цей спосіб думання про Голокост в Україні повторює та посилює радянські конструкції й відіграє суттєву роль у петрифікації міфу про «перемогу російського» (рос. «русского»), і тільки російського, народу у війні. Між тим, архівні документи та его-свідчення вможливають й інші способи аналізу портретів виконавців. Плідним підходом до подолання дихотомії та зниження політичного градусу питання про те, кого – поряд із нацистами – вважати злочинцями або поплічниками злочинців, є аналіз складу допоміжної поліції за партійною й національною ознаками з урахуванням співвідношення різних національностей у місцях формування «помічників» нацистів, котрі в різні способи допомагали здійснювати розстріли євреїв.

Якщо, за даними І.Дерейка, у Центральній Україні більшість членів допоміжної поліції становили українці, то на сході – за даними І.Тарнавського – росіяни. В особовому складі дирекціону №3 Ларинської управи м. Юзівка (до окупації Сталіно, нині Донецьк) із 49 поліцаїв 23 були українцями, а 26 – росіянами. І тут ідеться не про якусь специфічну «зраду» росіян, а про кореляцію з їх кількістю у Сталіно, зафіксовану переписом 1939 р. Більш «яскраво» в контексті подолання названої вище дихотомії виглядають можливості здійснювати аналіз поліцаїв на окупованих територіях за партійною ознакою. За даними І.Дерейка щодо 119 персоналій – членів допоміжної поліції – третину з них становили комуністи й комсомольці. Один із них був депутатом ВР УРСР, а інший – депутатом ВР СРСР. Серед шутцманів відсоток комуністів і комсомольців був ще вищим, і сягнув половини проаналізованих справ. Варто також зазначити, що членами допоміжної поліції були також вояки РСЧА – переважно військовополонені та дезертири.

Чи дає нам це можливість і право говорити, що комуністи та солдати й офіцери Червоної армії були виконавцями (чи помічниками виконавців) Голокосту? Ні, оскільки у кожному конкретному випадку йдеться про конкретну людську долю та людський вибір. Тоді постає риторичне питання: чому ми й досі залишаємося в полоні сталої (чи не єдино можливої) дихотомії, через яку генералізуємо українців (або українських націоналістів) як тих, хто скоював злочин проти людяності? І тут ми можемо сформулювати ще одне питання: чи правда, що жертви (принаймні віцілілі) вважали переслідувачами й винними тільки спільноти, серед яких вони проживали, і не вважали винними, власне, партію та владу, які не докладали жодних зусиль для рятування євреїв?

Третя теза: Що та як пам'ятати. Ця теза – не про Голокост, а про власний погляд на те, як пам'ятати й що є об'єктом пам'яті.

10 червня 1944 р. у французькому містечку Орадур силами вояків 2-ї танкової дивізії СС «Райх» було розстріляно та спалено заживо 642 людини. У цій масовій страті, окрім нацистів, узяли участь й ельзасці, котрих – усупереч домовленостям між режимом Віші та Райхом – мобілізували у вермахт. Під час судового процесу ельзасців засуджено до різних термінів покарання: від 5 до 12 років ув'язнення або важких робіт. Цей вирок викликав масові протести в Ельзасі. Спільнота висунула звинувачення французькому уряду (минулому) в тому, що він не доклав жодних зусиль, аби захистити ельзасців та змусити Райх припинити мобілізацію. У лютому 1953 р. ельзасців було амністовано. У цьому контексті я хочу звернути увагу на таке:

- Франція вирішила цю страшну і трагічну ситуацію так, як уважала за потрібне;
- це рішення не дискутувалося, не обговорювалось із союзниками: Франція була серед переможців, а не серед колонізованих та окупованих народів;
- досліджуючи трагедію Орадур-Сюр-Глан, сучасні історики не підпадають під ідеологічний тиск і сконструйовані ззовні концепції пам'яті.

Зрештою фіналом цієї історії, яка розпочалася ще за часів Першої світової, є монумент у Страсбурзі. У центрі композиції – жінка-мати, котра тримає на своїх колінах двох синів. Обидва вони голі – такі, якими приходять у світ: без форми, паспортів, розпізнавальних знаків. Підпис на монументі: «Наші мертві». І ось саме ця практика – побудова власного погляду, пошук власної позиції, відсутність страху в її відстоюванні, формулювання питань у широких контекстах та аналіз через різні категорії, відкидання нав'язаних дихотомій – дозволить нам увічнювати пам'ять Бабиного Яру через чесну позицію «наших мертвих», провина перед якими лежить не тільки на тих, хто вчиняв, а й на тих, хто на різних рівнях, зокрема й на рівні держави, зберігав спокій, був байдужим, підштовхував та дозволяв злу відбуватися.

Сергій Єскельчик (Університет Вікторії, Канада), співдоповідач
П'ять тез про Бабин Яр

1. Ми живемо у світі, в якому відбувається переосмислення історії війни. На Заході панівним підходом до пам'яті про війни ХХ ст. є гуманістичний, в якому фокус не на перемогах та звитязі, а на жертвах цивільного населення. Цей підхід пов'язаний із західним уявленням про пріоритет прав людини та цінність кожного життя. Гуманістичний підхід потребує й нового типу героїв – тих, хто рятував приречених, тих, хто зберігав людяність у нелюдських випробуваннях. Саме у сприйнятті гуманістичного підходу полягає шлях до пам'яті європейського типу та відмови від радянської моделі пам'яті, в якій величні монументи ставилися державі (як-от Батьківщина-Мати в Києві) або загиблим генералам (як-от Ватутіну), тоді як на солдатів чекали братські могили зі скромними пам'ятними знаками, а цивільні жертви взагалі були вартими згадки тільки тоді, коли про них говорив цілий світ. Бабин Яр може найкраще втілити новий гуманістичний підхід.

2. Ми досі знаходимося в полоні радянської спадщини (не-)комеморації Бабиного Яру. Радянській владі йшлося про увічнення насамперед військової звитязи. Але замовчувати Бабин Яр не виходило, бо його трагедія вже була відома світові. З моменту звільнення Києва 6 листопада 1943 р. радянська влада одразу намагається означити Бабин Яр як символ нацистського знищення «мирних громадян». Якщо й йшлося про національність, котрі найбільше постраждали від нацистської окупації, уже тоді офіційні джерела завжди ставили росіян та українців перед євреями. Але найбільше наголошувався подвиг таких груп, як комуністи та військові. З цієї радянської традиції нам залишилася атмосфера взаємної підозри між етнічними групами та компенсаторний механізм приміщення в Бабиному Яру також і «своїх» – причому неодмінно героїв.

3. Довголітня боротьба єврейської спільноти у СРСР за визнання Бабиного Яру як місця пам'яті Голокосту сформувала певні очікування й щодо незалежної України, а саме очікування спротиву «згори». Натомість це визнання саме і трапилося в незалежній Україні, але потім держава не виявила належної ініціативи в меморіалізації Голокосту та розробці відповідних музейно-освітніх програм. У такий спосіб вона залишила простір для сумнівних приватних ініціатив, що по суті виключають Україну та українців із важливої розмови про історію й уроки Голокосту. Але комеморація Голокосту потрібна саме Україні та її народу, адже для них це є важливим досвідом вироблення інклюзивної пам'яті, усвідомлення єврейських жертв як жертв України.

4. Через радянську спадщину теза про важливість Голокосту для осмислення Другої світової війни та всього ХХ ст. утверджується в Україні значно пізніше, ніж на Заході, що ставить дискусії навколо Бабиного Яру у складний контекст. Якби в Україні було поширене розуміння особливого статусу й унікальності Голокосту як нацистського проекту тотального знищення всього єврейського народу включно з дітьми, то було б значно легше репрезентувати Бабин Яр як місце також й інших злочинів нацистів, місце мучеництва інших груп. Це було б неможливо представити світовій громадськості як зазіхання на винятковість Голокосту. Тому шлях до визнання всіх українських жертв Бабиного Яру пролягає через широке громадське осмислення Голокосту.

5. Бабин Яр може й мусить стати також і місцем пам'яті про інші жертви нацистів – якщо при цьому ми голосно говоримо про унікальність Голокосту. По суті, це не підриває пам'ять про Голокост, а тільки підтверджує його центральність серед символів цивільних страждань

під час Другої світової. Наприклад, пам'ятник остарбайтерам, більшість з яких пережили війну та яких не розстрілювали в Бабиному Яру. Його встановлення на цьому місці не можна інтерпретувати як боротьбу за пам'ять, як намагання розмити уявлення про Голокост, а радше як визнання його центральності у сучасних уявленнях про війну, яке саме і зробило можливим відновлення пам'яті про інших цивільних жертв нацистів. Це водночас і визнання Бабиного Яру як потужного місця пам'яті про війну, чи не найголовнішого в Україні.

Віктор Крупина (Інститут історії України НАНУ, Київ), дискусіант

Слухаючи цікаві доповіді впродовж двох днів конференції, упіймав себе на думці: чим більше ми віддаляємося від кінця вересня 1941 р., наступних розстрілів і двох років нацистської окупації, чим більше віддаляємося від трагедії Голокосту загалом, тим рельєфніше починаємо бачити ті драматичні події. З одного боку – це парадоксально, адже час, що минув, призвів до збіднення нашої джерельної бази. Відхід у Вічність тих агентів пам'яті, про яких ми сьогодні говорили, збіднення джерел усної історії, стирання місць пам'яті, втрата матеріальних джерел... Відповідно, наші можливості якомога повніше і глибше відтворити всі обставини, з'ясувати імена всіх жертв і злочинців, їхню мотивацію, обставини подій зменшуються. Звичайно, не сприяла цьому й політика пам'яті, властива Радянському Союзу. Політика щодо Бабиного Яру та Голокосту – це радше політика забуття. І в результаті ось ми маємо таку собі «*tabula rasa*» – чисту дошку, оскільки у сприйнятті суспільством, пересічним громадянином Бабин Яр як окреме трагічне місце не існував.

З іншого боку, в українських реаліях це закономірно. Адже специфіка Бабиного Яру як простору пам'яті вможлилювала лише кон'юнктурну пам'ять. Таку пам'ять, яка не руйнувала б комуністичну ідеологічну візію минулого загалом та особливо Другої світової війни. Відповідно, справжні наукові дослідження трагедії Бабиного Яру стали можливими лише після 1991 р.

Попри фактологічні втрати й методологічне відставання нині відбувається методологічне наздоганяння світової науки. Не так швидко, як це хотілося б, але і у студіях пам'яті та у вивченні Бабиного Яру й Голокосту загалом здобутки у нас усе ж існують. Сьогодні ми вже не з'ясуємо обставини подій. Хоча й такі питання обговорюються, але ми вже йдемо далі та чіткіше диференціюємо осіб, чия доля так чи інакше була пов'язана з Бабиным Яром або змінилася через нього, про що нам сьогодні докладно розповів Іван Патриляк. Абсолютно слухний його висновок, що, продовжуючи ці студії, треба уникати узагальнень і до кожного випадку у класифікації – жертва, злочинець, спостерігач – підходити індивідуально.

Сергій Єкельчик згадав про ту радянську спадщину, яка тяжіє над нами та виявляється в конкуренції пам'ятей, що відбувається не завжди у цивілізований спосіб, коли ця боротьба за першість ми оцінюємо на радянський взірець кількісно. Хто більше пам'ятників поставить у Бабиному Яру за допомогою адмінресурсу, або, здобувши кон'юнктурну, я переконаний тимчасову, перевагу має можливість порядкувати на території Бабиного Яру зі своїм приватним проектом. Радянська спадщина проступає й у тому, що продовжується ювілейна традиція історичної політики. Доволі часто це відбувається так, коли на підставі тих чи інших державних рішень відбуваються десятки формальних заходів, як кажуть, для статистики. З іншого боку, є надзвичайно важливою обставиною, що влада звертає увагу на непересічні історичні події, і у цей спосіб сприяє науковцям в організації різних заходів, чи то у проведенні наукових досліджень.

Говорячи про жертви Бабиного Яру, не слід забувати і про пов'язану з ним Куренівську трагедію 13 березня 1961 р., коли загинули кілька сотень осіб. Справжні причини, обставини й наслідки цієї техногенної катастрофи довгий час приховувались, адже ця трагедія потрапила в негативне поле трагедії 1941 р. Сама згадка про Куренівську трагедію так чи інакше породжувала б питання про причини того, що, власне, сталося та слугувала б нагадуванням про Бабин Яр і трагедію київських євреїв, Голокосту загалом. Виникало б питання про наругу над пам'яттю жертв Бабиного Яру, що відбувалася в повоєнний час.

Уведені до наукового обігу архівні документи й матеріали проливають світло на всі передумови Куренівської трагедії 1961 р. Як впливає з документів, реалізуючи проект стирання Яру шляхом заповнення його відходами Петровських цегельних заводів, влада керувалася суто

господарськими міркуваннями – ліквідація незручностей, що їх породжував глибокий ривчак неподалік від центру столиці УРСР, і покращення транспортного сполучення. Утім, політика державного антисемітизму, що здійснювалася у СРСР із кінця 1940-х рр., дає підстави твердити, що замив Бабиного Яру відповідав намірам влади стерти пам'ять про трагедію. На мою думку, жертви Куренівської трагедії – це опосередковані жертви Бабиного Яру 1941–1943 рр. Ми не знаємо, що сталося б із Бабиным Яром, якби не відбулося там масових розстрілів, як довго він залишався б яром, адже плани перетворення цієї території на корисну площу існували ще в довоєнний час. Але, моє припущення, що до проекту ліквідації Яру підійшли б дещо відповідальніше, без поспіху, без халатності виконавців, і напевно, удалося б уникнути тих жертв, які сталися в 1961 р.

Семінар «Форми меморіалізації визначних місць пам'яті» Модератор *Володимир Сімперович* (Національний музей історії України у Другій світовій війні)

Теми для обговорення:

- місце пам'яті чи простір пам'яті?
- фізичний та ментальний простори пам'яті;
- право на пам'ять і право на простір;
- меморіал, музей та меморіальний парк – модерні й постмодерні стандарти;
- спільні культурні коди vs самовираження митця;
- етичні обмеження в меморіальному просторі.

Ігор Пошивайло (Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні – Музей Революції гідності), доповідач **Форми меморіалізації визначних місць історії**

Учені у своїх працях про концепти й перспективи меморіалізації одностайні: те, що суспільства пам'ятають про своє минуле, хай і засноване на реальних подіях, є доволі вибірковою інтерпретацією подій, що продукує потужні наративи, які часто називають міфами. Ці наративи часто конкурують між собою, різні групи змагаються за ту чи іншу версію минулого. При цьому темпи меморіалізації «складної історії» прискорюються, оскільки відстань між самою травматичною подією та її комеморацією скорочується (Mitchell 2003).

Виклики пам'яті. Уважається, що меморіалізація покликана зберегти пам'ять про важливі події минулого, аби згуртувати сучасників довкола неї та сформувані спільне сприйняття минулого. «Пам'ятання» історії з плином часу набуває традиційних форм, створених суспільством або ж політичними елітами. Зазвичай підходи такої пам'яті, які домінують і нині, фокусується на одній стороні конфлікту або ж на певній «бінарній опозиції»: «свої – чужі», «жертви – злочинці», «герої – вороги». У разі масових травматичних подій (війна, революція, геноцид, природні, техногенні катастрофи) загиблі подаються емпатійно як національні герої, мученики або жертви. При цьому знеособлюється їх індивідуальність і реальні історії приглушуються, а їх кривдники, вороги та злочинці дегуманізуються. За такого підходу жертвовність і смерть усіяло виправдовуються та героїзуються, а складні питання не порушуються ані в політичному, ані в публічному дискурсі. На думку британського професора антропології М.Роулендса, націоналістичні пам'ятники війни перетворюють травматичну смерть людей на акти національного вшанування й утвердження колективної цінності (Rowlands 1999).

Музеї та пам'ять. Особливість функціонування сучасних музеїв пам'яті полягає в тому, що вони мають справу з «живою», «свіжою», «гарячою» історією, намагаючись уникати поспішності, глорифікації, неінклюзивності, та орієнтуючись на свою кінцеву мету – примирення й консолідацію суспільства. Подібні інституції ще називають «музеями діалогу».

Набирають обертів підходи, коли «складна історія» представляється з різних позицій, співпереживається не через скупку статистику подій і жертв, а через індивідуальні історії, репрезентацію тих сторін, які до цього не мали голосу, або створення альтернативних наративів. У таких середовищах перед відвідувачами порушуються питання, щодо яких музеї не нав'язує однозначних відповідей, а, навпаки, заохочує до індивідуального сприйняття та оцінювання контроверсійних подій. Деякі музеї натомість уникають донесення очевидних істин і висновків через міжнародні політичні обставини, надаючи перевагу тому, щоб розповідати своїм відвідувачам про глобальні цінності та проблеми, аніж виявляти конкретних винних у злочинах і зазнавати геополітичних ризиків (Whitmarsh 2001). Такими видаються музеї в Японії, які висвітлюють події Другої світової війни, зокрема ядерне бомбардування чи битву за Окінаву. Уникаючи гострих тем, музеї «складної історії» можуть удаватися до різних прийомів, аби відволікати увагу своїх відвідувачів від незручних питань. Наприклад, фокусуватися на технологіях і техніці, а не на стражданнях та жертвах війни, як це відбувається в Імперському воєнному музеї в Лондоні. І, навпаки, Музей на полях Фландрії в бельгійському місті Іпр акцентує у своєму загальному меседжі вплив війни на життя військових та цивільних, просуває мир і толерантність, представляє минуле як урок для теперішніх і майбутніх поколінь (Whitmarsh 2001).

Дослідники презентації воєн у сучасних експозиціях також застерігають від наративів, які можуть опосередковано виправдовувати війну, робити її «моральною», як, наприклад, акцентування на Голокості в музеях США може ілюструвати причину вступу цієї країни у Другу світову війну та виправдання контроверсійних дій (Whitmarsh 2001). Так само Російська Федерація гламуризує війну й виправдовує мільйонні втрати, бездарність і злочинність сталінського режиму її «святистю», необхідністю «захисту Вітчизни», не стільки вшановуючи у своїх експозиціях і меморіалах жертви війни та продукуючи пацифістичні меседжі, скільки виправдовуючи тоталітарний режим і мілітаризацію.

Принципи меморіалізації. Сучасні комеморативні практики виявляють потенційно суперечливі спроби як примирення зі складним минулим, так й активної реінтерпретації важливого минулого новими поколіннями. При цьому спорудження меморіалів може або знижувати обов'язок пам'ятати, або відображати притлумлену пам'ять чи прагнення забути про «складну історію» (Whitmarsh 2001).

Така ситуація викликає чимало дискусій і породжує нові виклики. Тож до формування принципів та стратегій презентації «складної історії» в музейному просторі взялися різноманітні міжнародні інституції, серед яких Міжнародна рада музеїв (ICOM) та її Міжнародний комітет меморіальних музеїв у пам'ять жертв державних злочинів (ICMEMO), Міжнародна коаліція місць сумління, Платформа європейської пам'яті та сумління.

Отже меморіалізація та музеєфікація «складної історії» передбачає тривалий процес аналізу контексту й ризиків, фундаментальних наукових досліджень, планування та розроблення стратегій подолання кризи, багаторівневих консультацій і перемовин, співпраці з представниками різних сторін конфлікту, соціальної відповідальності при ухваленні консенсусних рішень. «Музеї діалогу» мають охоплювати різні думки, бути «зцілювальними», ставати інклюзивними платформами для рефлексій щодо історичного минулого, сучасності, концептів свободи, для осмислення травматичних подій, соціального примирення, консолідації та неспинного поступу нації.

Джи-Хан Лім (Університет Соґан, Південна Корея), співдоповідач

Транснаціональний активізм пам'яті та перформативний націоналізм

Відправною точкою цієї конференції є проблематика меморіалізації Бабиного Яру. Мене запросили написати рецензію на проект Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, підготовлений робочою групою при Інституті історії України НАНУ. У своїй рецензії я порушив питання про те, як вписати Бабин Яр у всесвітній простір пам'яті та як сприяти мнемонічній солідарності в усьому світі шляхом відбудови меморіального комплексу Бабин Яр. Ця ідея здалася мені дуже цікавою й захоплюючою, але одночасно вона має суперечності або точки напруги між детериторіалізацією та ретериторіалізацією; мнемонічною солідарністю та змаганнями різних національних пам'ятей. Отже питання полягає не в тому, чи новий проект

зможе привнести однорідність, а в тому, як зробити цю напруженість між конкуруючими пам'яттями продуктивною, діалогічною й різнонаправленою. Це точка відліку.

Проект комплексної меморіалізації Бабиного Яру ніс у собі деякі ідеї активізму транснаціональної пам'яті, метою яких був порятунок Бабиного Яру від дуже вузьких націоналістичних інтерпретацій. Зазвичай активізм пам'яті трактують як недержавний, публічний захист мнемонічних змін. Можна сказати, що міжнародний транснаціональний активізм – це така низова ініціатива, пов'язана з пам'яттю.

Я наведу кілька прикладів із Польщі й Південної Кореї такого міжнародного транснаціонального активізму, що показують, як місцеві місця пам'яті можуть стати місцями міжнародного вшанування. Прикладом меморіального активізму в Польщі є осередок «Брама гродська» в Любліні. Я трохи сумніваюся, чи дім Едіт Штайн у Вроцлаві можна віднести також до такого міжнародного транснаціонального активізму пам'яті, але деякі вчені вважають, що це так.

Разом із тим, ми можемо знайти в Польщі й приклади націоналізації міжнародного активізму. Це Музей поляків, які рятували євреїв під час Другої світової війни, імені родини Ульмів у Марковій, або запровадження відзначення Дня пам'яті рятівників євреїв у Польщі під час німецької окупації. З одного боку, це якби включення міжнародної пам'яті про Голокост, але під цією парасолькою відбувається підкреслення саме польської національної пам'яті, саме польської національної гордості за порятунок євреїв. Схожу ситуацію можна було спостерігати у 1980-х рр. у Меморіалі концтабору Аушвіц, де тривали змагання пам'яті за вшанування польських та єврейських жертв цього концтабору. Ми бачимо, що такий національний активізм може привносити елемент національної пам'яті до міжнародних місць пам'яті.

Хочу ще навести цікавий приклад меморіального активізму Південної Кореї, який перетинається з іншими прикладами геноциду. У Нью-Йорку, у громадському коледжі Квінсборо 13 грудня 2011 р. відбулася зустріч корейських жертв Другої світової війни, так званих «жінок для втіхи», і тих, хто пережив Голокост. Ця зустріч, організована спільно Корейсько-Американською громадською службою та Центром Голокосту Купферберга, є прикладом глобального переплетення пам'яті. Мнемонічному злиттю корейських «жінок для втіхи» та європейських євреїв, котрі вижили, сприяла трансатлантична і трансгіокеанська міграція спогадів до США, де Голокост і постколоніальні спогади переплелися в післявоєнний час.

Переплетення спогадів про Голокост і колоніальний геноцид, як правило, створюють екстериторіальність пам'яті, піддаючи національний досвід перехресній глобальній переорієнтації. Він характеризується космополітизацією Голокосту, яка транспонує пам'ять про Голокост до переживань сучасних геноцидів та етнічної чистки в Косові, Руанді, Судані і сучасній М'янмі. Ці приклади показують, як міжнародний активізм може використовуватися як інструмент просування локальної політики.

Інші приклади свідчать про націоналізацію цієї інтернаціональної пам'яті. 8 березня 2013 р., у Міжнародний день солідарності жінок, перед будівлею суду округу Берген у Нью-Джерсі було відкрито пам'ятник корейським «жінкам для втіхи». Його встановили поряд із чотирма іншими монументами, присвяченими пам'яті жертв афроамериканського рабства, Голокосту, геноциду вірмен і жертвам ірландського «картопляного голоду». Новий пам'ятник корейським «жінкам для втіхи» зайняв своє місце в «колі пошани» округу біля будівлі суду як його органічна частина.

9 липня 2013 р. міська рада Глендейла (Каліфорнія) проголосувала (у співвідношенні 4 до 1) за встановлення пам'ятника корейським «жінкам для втіхи», незважаючи на лобі японських націоналістів. Ключову роль у тому, щоб цей пам'ятник було встановлено у центральному парку міста, відіграли вірмени-американці, які становлять близько 40% жителів цього міста. Переплетення спогадів у світовому масштабі посилюють боротьбу за пам'ять, а також сприяють мнемонічній солідарності між націями, національностями чи расами. Що, власне, ми і спостерігаємо на прикладі зі встановленням пам'ятника корейським «жінкам для втіхи» у Глендейлі.

Сучасна українська історія та її мнемоскейп мають дуже багатий ресурс для глобальної мнемонічної солідарності, яка не зводиться до якоїсь конкретної групи жертв. У глобальному просторі пам'яті, що формується, активісти пам'яті долають політичні та культурні кордони, стали агентами транснаціональної солідарності. Чи можлива й бажана мнемонічна солідарність чи ні, залишається відкритим питанням. Однак це була б цілком правдоподібно нова форма солідарності у XXI ст.

Антон Дробович (Український інституту національної пам'яті), співдоповідач

Я би хотів звернути увагу на кілька підтем, що заявлені у програмі цього семінару і стосуються простору пам'яті, права на пам'ять і права на простір, а також про самовираження митців та певною мірою про етичні обмеження меморіалізації. Зупинюся на прикладах, пов'язаних із меморіалізацією Бабиного Яру. Розглянемо проблему в кількох послідовних вимірах чи етапах.

Перший стосується будь-якого процесу інтеграції чи втручання в меморіальний простір. Початковим етапом відповідальної меморіалізації є заглиблення в контекст. Важливо обов'язково врахувати загальний і локальний контексти. Адаже в будь-якому місці пам'яті (чи у значенні П'єра Нора, чи у вужчому контексті простору пам'яті) існує багатозначність та складні історичні передумови чи постфактум подій. Особливо, коли йдеться про радянський період замовчування, приховування злочинів, де пропорція локального і глобального контексту може бути рівною.

Другий стосується формулювання нарації, тобто певних способів адекватної оповіді складної історичної правди. Це дуже важливий нюанс, тому що в кожного часу є своя мова і свій запит. І як правило, складні теми містять речі, котрі стосуються екзистенційних нюансів та екстремального досвіду. При цьому постає складне завдання вибудувати оповідь, аби не спотворити істину, але водночас щоб нарації були зрозумілі, існувала якась загальна логіка й ієрархія смислів. Але за будь-яких обставин завжди має йтися про історичну правду.

Третій стосується відповідальної меморіалізації – це пошук адекватної мови репрезентації та комунікації з громадськістю, розповідей про формальний контекст. Уже на етапі розробки проекту має відбуватися комунікація з громадою, яка історично, культурно і просторово пов'язана з об'єктом, а також мають бути підключені представники інших громад. Якщо йдеться про Бабин Яр, то мається на увазі громада Києва. Громада, яка також була ошукана, обкрадена радянською владою, котра намагалася відчужити біль втрати київських євреїв у цієї громади. Під час цього пошуку комеморативної мови й адекватних форм комунікації з громадою створюється багато нових речей. Цей процес може впливати на нарацію. Тому що у цьому нормальному, здоровому, але дуже складному діалозі можуть виявитися явища, не усвідомлені ані науковцями, ані громадою впродовж довгого часу.

Четвертий етап реалізації таких проектів – це є, власне, втілення. Але втілення на підставі достатньої згоди та розуміння. Не йдеться про те, що абсолютно всі будуть згодні із запропонованим способом меморіалізації. Але на попередньому етапі вже має сформуватися своєрідна платформа згоди, яка б складалася з пунктів різних бачень, болючих точок, смислових блоків, які, принаймні, зрозумілі й поділяються громадою та авторами проекту. Без створення такої платформи всі подальші кроки мають багато ризиків.

Отже перший блок можна назвати «комеморацією поваги», який проходять усі відомі меморіали.

Щодо другого блоку. Якщо порушуються описані мною процедури меморіалізації, то виникають серйозні проблеми. Наприклад, сьогодні одна з найбільших проблем меморіалізації Бабиного Яру – це уникання приватною ініціативою чесного діалогу з громадою й відсутність належної поваги до місця пам'яті та громади, яка пов'язана культурно, історично, екзистенційно з цим місцем пам'яті. Брак діалогу призводить до насилля над символічним простором і до виключення громади з процесу меморіалізації. І чим сумніше місце пам'яті, стосовно якого здійснюється меморіалізація, тим боліснішим є виключення спільноти із процесу вшанування пам'яті.

Із приводу сучасних прикладів меморіалізації в Бабиному Яру слід висловити такі міркування. На моє переконання, Кришталева стіна плачу Марини Абрамович є прикладом не меморіалізації, а мемізації (від слова «мем»). Це той випадок, коли інший складний і надзвичайно відомий на весь світ феномен, як Стіна плачу, що є вже сталим смисловим блоком, котрий стосується глибоких юдейських традицій, який пов'язаний із біблійною історією, із великою містикою повернення і творення, із певною апокаліптикою, – механічно, без достатнього діалогу, без достатнього пояснення й розуміння переноситься в меморіальний простір Бабиного Яру тільки на підставі того, що це відоме словосполучення, яке викликає впізнання. Відповідно, не створюються якісь нові смисли, не створюються якісь меморіальні форми,

або не віднаходяться ті автентичні форми, що пов'язані з Бабиным Яром як місцем пам'яті. При цьому знана смислова форма – Стіна плачу – по суті використовується як мем, адже вона загальновідома. Ця проблема – мемізації замість меморіалізації – видається однією з найбільших і найпоказовіших у справі меморіалізації Бабиного Яру, адже вона відвертає увагу від суті явища, затуляє собою та викривлює сприйняття і без того складної й непроясненої історії.

Леся Ісаюк (Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького», Львів),
дискутантка

Меморіалізація пам'яті про злочини нацизму: приклади колишніх концтаборів і тюрем

Основною ареною меморіалізації матеріальних свідчень злочинів нацизму є території колишніх концтаборів, перетворені на музеї. Головним принципом творення таких музеїв є консервація всього, що вілліло й тепер, за задумом творців музею, має служити німим нагадуванням про жах, який відбувся. Яскравим прикладом такого підходу є меморіальні музеї на місці колишніх концтаборів Аушвіц і Майданек. Обидва музеї є законсервованим місцем, де розташовувалися концтабори, з усією збереженою інфраструктурою. В експозиціях існують спеціально заакцентовані елементи, чіє завдання – або підкреслення жахливості того, що відбулося в концтаборі, або позначення окремих груп в'язнів, чия доля була особливо трагічною, або ж детальна демонстрація відвідувачам окремих елементів системи знищення задля унаочнення того, що відбулося.

До першої групи відносяться купи дитячого взуття в експозиції музею Аушвіц. Власне, таких куп кілька, і всі вони складені з речей, що використовувалися певною категорією людей – дітьми, людьми з вадами зору, із хронічними хворобами й ін. Усвідомлення цього факту разом із величиною куп допомагає відвідувачам музею осягнути кількість жертв і той факт, що під подвійною атакою катів опинилися люди слабші та нездатні себе захистити. Другу групу становлять численні пам'ятники на території музею, присвячені окремим групам в'язнів чи окремим в'язням. Особливою є частина експозиції, що включає у себе газову камеру, крематорії та сумнозвісну «рампу», тобто залізничний під'їзд і браму.

У Майданеку вражає поєднання величезної порожньої території колишнього концтабору, відгородженої від решти міста (зараз Майданек уже в межах Любліна), та порівняно невеликого простору, заповненого віллілими бараками, де й розташовується експозиція, адміністративні будівлі.

Окремим випадком є меморіальний музей «Тюрма на Лонцького» у Львові. Основним принципом, на якому він базується, стало збереження автентичності матеріальної основи, тобто самої будівлі та її інтер'єру, що якоюсь мірою нагадує вже згадані «великі» музеї. Попри те, що музей сфокусований на пам'яті про в'язнів без огляду на їх походження, центральною темою експозиції виступають масові розстріли у в'язницях у червні 1941 р., основними жертвами яких стали українці. З іншого боку, ця тема автоматично «підтягує» і єврейську, позаяк саме євреїв нацисти змусили виносити тіла вбитих із камер, позиціонуючи це як «спокуту» (що було подвійно цинічним, оскільки серед жертв розстрілу були євреї). У такий спосіб нацисти хотіли спровокувати акт «справедливої помсти» з боку українців і поляків, що їм великою мірою вдалося (про це свідчать погроми 1–2 липня 1941 р.). Експозиція відображає не тільки суперечливий характер тогочасних подій, а й конфлікт різних моделей пам'яті. До періоду великих катаклізмів, масових репресій і виселень Західна Україна була тереном, де уживалися три народи – українці, поляки та євреї, і кожен із них саме тут отримав можливість формування власних інституцій та структур, національної емансипації, позаяк саме тут склалися найкращі, порівняно з територіями інших імперій, умови. Побічним наслідком цього стала гостра соціально-економічна конкуренція. У ХХ ст. на взаємну конкуренцію наклалося протиставлення двох імперій, що залишило по собі спадок взаємних кривд, претензій і недовіри. До них додається потенціал визвольних наративів, який провокує високотравматичний досвід, свого роду сублимацію за рахунок сусідньої спільноти, котрій адресуються всі ті закиди, що мали б адресуватися насильникові, тобто відповідному тоталітарному режимові. Увесь цей складний

комплекс відобразився в дискусіях навколо музею, які тривають досі та в яких музей присутній рівно тією мірою, якою «заціпає» ту чи іншу устояну стереотипну схему пам'яті. По суті, це є прикладом того, як нас наздоганяє пам'ять про складні події, переплетена з колективними травмами й інерціями визвольних наративів.

Віталій Нахманович (Музей історії міста Києва)

Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру та проєкт Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»: порівняльний аналіз

Проведення порівняльного аналізу двох проєктів – державного та приватного – ускладнене через те, що їх ґрунтовано на принципово різних документах. Засади державного проєкту вміщено у цілісній Концепції, що комплексно описує та органічно поєднує всі аспекти питання та його контексти. Її створено українськими науковцями з урахуванням зарубіжного досвіду, але виходячи з особливостей української історії в контексті світової. Концепція орієнтована, насамперед, на українську молодь, вона покликана допомогти у вирішенні завдань розвитку українського суспільства, формуванні сучасної української нації та історичної пам'яті й, зрештою, створення передумов для інтеграції України до західного світу.

Натомість позицію Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (МЦГБЯ) висвітлено у цілій низці окремих документів – Місії, Базовому наративі, Творчій концепції, – створених у різний час і здебільшого абсолютно різними командами. Провідну роль в їх розробці відігравали іноземні фахівці, які виходили з уявних «світових» моделей пам'яті про Голокост із повним ігноруванням особливостей української історії та сучасності. При аналізі треба також зважати на публічні виступи очільників МЦГБЯ й реальну практику цієї організації, що демонструють орієнтацію всього проєкту на іноземних туристів та офіційних гостей.

Принципово різними є організаційні засади двох проєктів. Концепція спирається на тривалий досвід формування та апробації її ключових ідей у громадському й науковому середовищі. Вона наголошує на необхідності державної відповідальності, організації та контролю за процесом меморіалізації Бабиного Яру, але разом із тим передбачає розподіл повноважень і прозору співпрацю державних, наукових, бізнесових, громадських інституцій.

Основними засадами процесу меморіалізації Концепція проголошує дотримання чинного законодавства та загальнолюдських моральних норм, співпрацю й компроміси людей із різними поглядами.

Натомість спостереження за діяльністю МЦГБЯ призводить до висновку: він є неконтрольованою приватною ініціативою, через що перетворився на корпоративний проєкт, закритий від будь-якого зовнішнього впливу. В його основі лежать виконання ситуативного ідеологічного замовлення іноземних олігархів; маніпуляції історією, топографією та громадською думкою, а також самовираження окремих митців.

Одним із ключових питань меморіалізації Бабиного Яру є ставлення до меморіального простору. Концепція проголошує, що це має бути цілісний упорядкований простір пам'яті та роздумів, в якому місця розстрілів і поховань будуть повністю захищені від подальшої забудови. Для цього на території Бабиного Яру та навколишніх кладовищ пропонується створити меморіальний ландшафтний парк. Поза межами цього парку передбачається зведення єдиного музейного комплексу у складі двох змістовно й архітектурно пов'язаних музеїв: Меморіального музею Бабиного Яру та Українського музею Голокосту.

Натомість Творча концепція МЦГБЯ передбачає зведення хаотичного конгломерату будівель і пам'ятників, що включатиме чотири музеї; інсталяцію, присвячену жертвам Бабиного Яру; простір для молитви: синагогу, а також у майбутньому церкву, мечеть та якийсь нерелігійний простір; науковий та освітній центр, а ще центр дискусій; медіатеку, бібліотеку, архів і колекцію; освітні й ігрові майданчики для дітей; і навіть центр реабілітації після психологічної травми.

Особливо впадає в очі пропозиція створення безлічі концептуально не обґрунтованих і не пов'язаних між собою музеїв: Музею трагедії Бабиного Яру 1941–1943 рр.; Музею Голокосту в Україні та Східній Європі; Музею історії місця й Куренівської трагедії; Музею історії забуття трагедії Бабиного Яру.

При цьому за всіма документами та наочною практикою МЦГБЯ передбачається зведення значної частини зазначених об'єктів на місцях колишніх поховань. Одночасно Творчою концепцією декларований незрозумілий «захист ґрунтів».

Принципові розбіжності спостерігаються і в підходах до історії та пам'яті про трагедію. Державна Концепція передбачає органічне поєднання пам'яті про всі жертви Бабиного Яру та демонстрацію широкого історичного контексту задля пошуку передумов та усвідомлення наслідків глобальних подій, зокрема Голокосту. У ній пропонується:

- не зводити історію євреїв до історії Голокосту, а історію Голокосту – до історії євреїв, натомість органічно інтегрувати Голокост до різних історій;
- розглядати Голокост як єдине загальноєвропейське та світове явище задля органічної інтеграції української історії до європейської і світової;
- розкривати особливості Голокосту на різних українських землях (райхскомісаріат Україна, військова зона, дистрикт Галичина, румунська й угорська зони окупації) як основу для виходу на широкий загальноєвропейський контекст.

Що стосується моральних уроків Голокосту, то в Концепції розповідь про факти співучасті місцевого населення в масових убивствах і переслідуваннях розглядається як основа для усвідомленого каяття й перестороги на майбутнє. Але одночасно вона наголошує на винятковій важливості феномену рятівників як прикладу для наших сучасників.

Натомість Базовий наратив МЦГБЯ насамперед штучно виокремлює єврейські жертви Бабиного Яру, аж до «витіснення» всіх інших жертв із цього простору шляхом заперечення фактів їх розстрілу або поховання на цьому місці. Надалі він не лише штучно виокремлює Голокост у СРСР (який названо «Східною Європою»), а і зводить історію Голокосту в Україні винятково до так званого «Голокосту від куль» (або «локального вбивства») для об'єднання його з історією Голокосту в інших регіонах СРСР. При цьому музей Голокосту фактично перетворюється на музей історії євреїв України, а історія євреїв України зводиться до історії Голокосту.

Щодо проблеми пошуку причин Голокосту, то, з одного боку Наратив наголошує, що «ми маємо спробувати зрозуміти Голокост – одну з найкраще задокументованих подій світової історії. Вона є не менш зрозумілою, ніж інші події минулого». Але, з іншого боку, автори Наративу доходять висновку, що «причини й способи вбивств у Бабиному Яру та Голокосту загалом не досяжні для нашого розуміння».

Нарешті, у своїх моральних засадах проект МЦГБЯ зводиться до майже повного ігнорування феномену рятівників, і натомість надмірного наголосу на ролі зрадників і пособників нацистів, фактично заради засудження цілих народів, насамперед українців.

Кардинально різним є філософське підґрунтя двох проектів. Концепція виходить із глобалістичної ідеології, що включає універсалізацію символічного значення Голокосту (з одночасним визнанням винятковості цієї події) та максимальне розширення хронологічних, географічних і тематичних меж музейної розповіді. Разом із тим у засобах реалізації майбутньої експозиції та меморіального парку Концепція віддає перевагу традиційним рішенням і поміркованим засобам впливу на відвідувачів, хоча й з використанням сучасних технологій.

Натомість проект МЦГБЯ, що пропонує найсучасніші постмодерні художні рішення та агресивний психологічний тиск на відвідувача, одночасно має у своїй основі абсолютно традиційну модерну ідеологію, в основі якої лежить єврейський націоналістичний погляд на історію Бабиного Яру.

У той час, коли автори Концепції вбачають своїм завданням знайти в темряві світло людяності, надихнути людей і надати їм віру у власні сили, модератори проекту МЦГБЯ прагнуть занурити відвідувача до суцільної темряви смерті та насильства, позбавити людей сил і надії.

Уклали:

Олександр ЛИСЕНКО (Київ)
Віталій НАХМАНОВИЧ (Київ)
Тетяна ПЛАСТУШЕНКО (Київ)